

บทที่ 4

ความเป็นมาและวิวัฒนาการพุทธสถาน (สมัยพุทธกาล-สมัยโมริยะ)

จากที่ได้ศึกษามาแล้วที่ผ่านมา จะเห็นได้ถึงลักษณะที่ส่งผลกระทบต่อ การเกิดขึ้น และการขยายตัวของพุทธศาสนาในด้านต่างๆ 2 ประการสำคัญ คือ ลักษณะของสภาพแวดล้อมทางด้านสังคม วัฒนธรรม และลักษณะสภาพแวดล้อมทางด้านกายภาพ ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าการตั้งมั่นและการเผยแพร่พุทธศาสนาในเวลานั้น พยายามดำเนินไปโดยสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมดังกล่าวนี้ โดยมีมุ่งหมายไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนและเป็นภาระให้กับสังคม หรือชุมชน ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ต้องทรงมีพุทธานุญาตทุกครั้ง ในการสร้างศาสนวัตถุต่างๆ ในระยะแรกจากการศึกษาที่ผ่านมาในพระวินัยปิฎก จะเห็นได้ถึงเจตนารมณ์ในการจัดสร้างพุทธสถานต่าง ๆ นั้น พระพุทธองค์ทรงนำสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคม มาประยุกต์ ลดทอน องค์ประกอบตามความจำเป็น ให้สอดคล้องกับการประพฤติปฏิบัติตามวินัยสงฆ์ จึงอาจจะกล่าวได้ในเบื้องต้นว่า รูปแบบของพุทธสถานในระยะนั้น ไม่มีรูปแบบเฉพาะตัวที่กำหนดขึ้นเองแตกต่างไปจากรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีอยู่แล้วในสังคมสมัยพุทธกาล แต่เป็นการหยิบยืมเอารูปแบบงานสถาปัตยกรรมอยู่อาศัยของผู้คนในสมัยนั้น ซึ่งเราจะเห็นได้จากภาพสลักที่แสดงถึงสภาพบ้านเรือน ชากฐานอาคาร ที่พบในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน นำมาประยุกต์ให้สอดคล้องตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกตามที่ได้ศึกษาแล้วข้างต้น

ดังนั้น เพื่อให้เกิดความชัดเจนถึงแนวความคิดนี้ การศึกษาถึงรูปแบบของพุทธสถานที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในสมัยพุทธกาล และในสมัยโมริยะซึ่งใกล้เคียงกัน สามารถที่จะนำมาวิเคราะห์แสดงถึงความเชื่อมโยงของรูปแบบสถาปัตยกรรมทั่วไปในสังคม กับแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ในสมัยพุทธกาลได้ ตลอดจนลักษณะทางด้านเทคนิคการก่อสร้าง วัสดุ ซึ่งข้อมูลพุทธสถานที่จะนำมาศึกษา ส่วนหนึ่งเป็นข้อมูลที่บันทึกในพระไตรปิฎกและหลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีในอินเดีย ตลอดจนพุทธสถานที่ยังคงมีเหลืออยู่ตามถ้ำต่างๆ ซึ่งได้รับการบูรณะให้อยู่ในสภาพเดิม

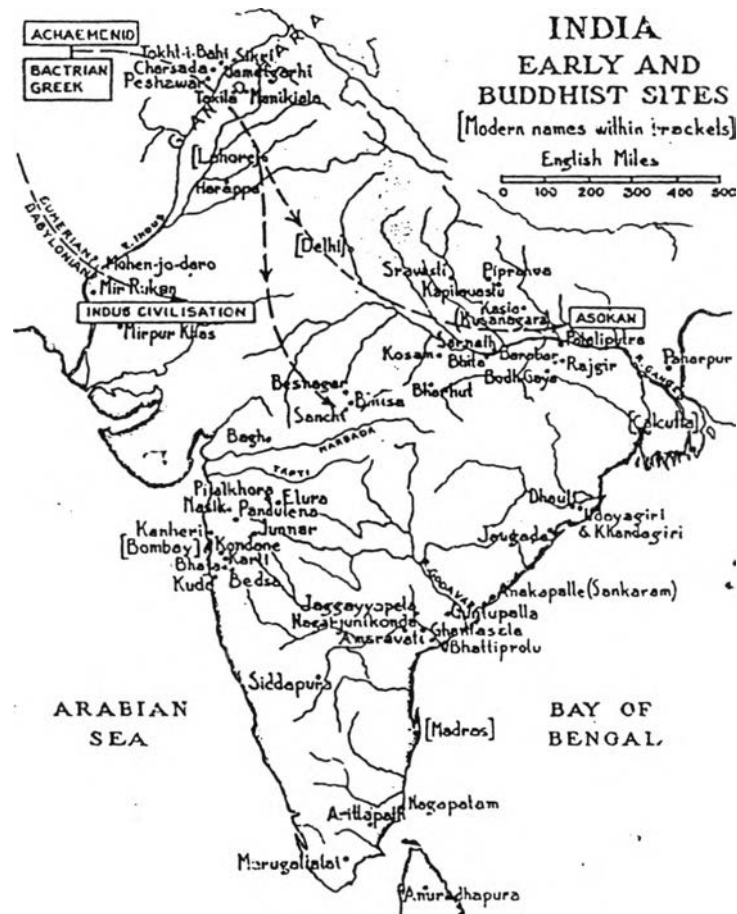
พุทธสถานในสมัยพุทธกาล (ประมาณ 544-461 ปีก่อนคริสตกาล)

การแบ่งยุคสมัยพุทธกาล ส่วนมากจะระบุไม่ตรงกัน เนื่องจากไม่ทราบแน่ชัด ผู้วิจัยได้ถือเกณฑ์ในช่วงเวลาพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ คือ ตั้งแต่ปีที่ประสูติประมาณ 544 ปีก่อนคริสตกาล จนถึงปีที่พระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานประมาณ 461 ปีก่อนคริสตกาล¹ รวมพระชนมายุ 83 ปี (ในพุทธประวัติระบุ 80 ปี) ในช่วงระยะเวลาพระชนมายุดังกล่าว พระพุทธองค์ทรงผนวชเมื่อพระชนมายุได้ 29 ปี และตรัสรู้พระธรรมเมื่อพระชนมายุประมาณ 35 ปี (ใช้เวลา 6 ปี) จากนั้นพระพุทธองค์ได้จาริกไปมาเพื่อประกาศพระธรรมคำสอนในที่ต่างๆ ตลอดเวลาถึง 45 ปี² ในบริเวณแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา อินเดียภาคกลางหรือที่เรียกว่า "มัชฌิมาทศ" พื้นที่แถบนี้นับได้ว่ามีส่วนสำคัญต่อการตั้งมั่นของพุทธศาสนา เป็นที่ตั้งพุทธสถานและมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติในสมัยพุทธกาล[ภาพที่ 29] โดยเฉพาะในแคว้นมคธและแคว้นโกศล ซึ่งเป็นแคว้นสำคัญที่มีบทบาททางการเมืองการปกครอง และมีความสัมพันธ์กับพระพุทธเจ้า ดังมีปรากฏแล้วในพระวินัยปิฎก ซึ่งมีกษัตริย์ปกครองแคว้นในสมัยเดียวกับที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จดำเนินอยู่ คือ พระเจ้าพิมพิสาร ผู้ครองแคว้นมคธ และพระเจ้าประเสนจิต ผู้

¹ S.B. Bhattacharje. Op.cit., p. A5. ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก.

² เฉลิม พงศ์อาจารย์. ประวัติศาสตร์อินเดีย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.2529) หน้า 53-55.

ครองแคว้นโกศล บริเวณพื้นที่ทั้งสองแคว้นดังกล่าวนี้ ได้เป็นสถานที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของพุทธสถานในระยะแรกๆของการตั้งมั่นพุทธศาสนา หลังจากนั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยกษัตริย์ราชวงศ์โมริยะได้รวบรวมแคว้นต่างๆเข้าด้วยกันเป็นปึกแผ่น และขยายดินแดนออกไป พุทธศาสนาก็ได้แผ่ขยายออกไปด้วย ต่อมาได้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช(272-232 ปีก่อนคริสตกาล) ภายหลังจากการเสด็จปรินิพพานของพระพุทธเจ้าไปแล้วประมาณ 189 ปี พระองค์ได้สนับสนุน

ภาพที่ 29 ที่ตั้งพุทธสถานสำคัญในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา

ที่มา Percy Brown, Indian Architecture : Buddhist and Hindu Periods, Fig 1

ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ มีการสร้างศาสนสถานในพุทธศาสนาตามสถานที่ต่างๆ ที่มีการประกาศพุทธศาสนาออกไป ซึ่งศาสนสถานเหล่านี้ได้บันทึกเรื่องราวต่างๆเกี่ยวกับพุทธศาสนา และความเป็นไปทางสังคมในสมัยของพระองค์ ซึ่งต่อเนืองมาจากเรื่องราวในสมัยพุทธกาลอันปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก สามารถนำไปเป็นองค์ประกอบการวิเคราะห์ย้อนกลับไปถึงรูปแบบลักษณะพุทธสถานในสมัยพุทธกาลได้ และทำให้ทราบถึงลำดับความเป็นมา วิวัฒนาการ ของการเกิดขึ้นของพุทธสถาน

พุทธสถานในสมัยพุทธกาลซึ่งอยู่ในช่วงที่พระพุทธองค์ก่อนเสด็จปรินิพพานนั้น ข้อมูลส่วนมากมีที่มาจากบันทึกในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นพระวินัยปิฎก จะเห็นได้ว่าลักษณะพุทธสถานในสมัยพุทธกาลสามารถที่จะแบ่งได้ออกเป็น 2 ระยะ คือ ในระยะแรกนั้น ยังไม่ปรากฏสิ่งปลูกสร้างใดๆ พระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นยังมิได้มีที่อยู่อาศัยประจำ แต่จะจาริกไปเผยแผ่หลักธรรมคำสอนตามสถานที่ต่างๆ เพื่อเป็นการยังประโยชน์สุขแก่ชาวบ้านตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้คือ

“ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์และความ
สุขของชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และ
ความสุขแก่ทายาทและมนุษย์ทั้งหลาย”³

การจาริกไปในที่ต่างๆ เช่นนี้ในชวงเวลาดังกล่าว เป็นไปได้ว่าพระภิกษุสงฆ์ยังมีจำนวนน้อย จำเป็นต้องช่วยกัน
จาริกเพื่อเผยแผ่ศาสนาให้ตั้งมั่นในพุทธบริษัททั้ง 4 อันได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รูปแบบการดำเนิน
ชีวิตเช่นนี้ เรียกว่า อนาคาริก คือการเดินทางไปอย่างไม่มีจุดหมาย จะพำนักอยู่กับที่เพียงปีละ 3 เดือนคือ ชวง
ฤดูกาลเข้าพรรษาในฤดูฝนซึ่งจะตกหนักมากติดต่อกันตั้งแต่ประมาณกลางๆเดือนมิถุนายน –ต้นเดือนกันยายน
การพำนักอาศัย ก็จะมีการจัดกระจายพำนักตาม โคนต้นไม้ ซอกเขา ถ้ำตามธรรมชาติ ฯลฯ ซึ่งอยู่บนเส้นทางที่
จาริกไปในแคว้นต่างๆ โดยเฉพาะในแคว้นมคธและแคว้นโกศล ซึ่งเป็นแคว้นใหญ่ที่มีบทบาททางการเมืองและ
การปกครอง

ส่วนพุทธสถานในระยะที่สอง เป็นการพัฒนาต่อมาภายหลังจากการเผยแผ่พระธรรมคำสอน จนมีผู้คน
เกิดความศรัทธาเลื่อมใสมากขึ้นแล้ว จึงได้เริ่มมีอาคารศาสนสถาน โดยเริ่มต้นใช้เป็นเสนาสนะ หรือที่อยู่อาศัย
ของพระภิกษุสงฆ์ ตลอดจนวิหารประกอบอื่นๆตามความจำเป็นใช้สอย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงมีพุทธาอนุญาต
ตามที่ได้ศึกษาแล้วในบทที่สอง เกี่ยวกับพุทธบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับพุทธสถานในพระวินัยปิฎก ซึ่งต่อไปนี้จะ
ได้ศึกษาในรายละเอียดถึงลักษณะพุทธสถานในสมัยพุทธกาลตามหลักฐานที่มีปรากฏ ดังนี้

พุทธสถานระยะที่หนึ่ง : อาราม(arama)

ในแคว้นมคธ(Magadha) ซึ่งอยู่ในราว 550-458ปีก่อนคริสตกาล มีกรุงราชคฤห์(Rajagaha) เป็นเมือง
หลวง ชวงเวลาดังกล่าวปกครองโดยพระเจ้าพิมพิสาร ในราชวงศ์โคศุงนาคะ(Sisunaga) พระองค์ได้ทรงสถาปนา
พระธรรมคำสอนในพุทธศาสนาแล้ว มีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงได้มีพระราชดำริจัดหาสถานที่
ที่เหมาะสมจะเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระองค์ การเกิดขึ้นของพุทธสถานแห่งแรกจึงเกิดขึ้น
ณ ที่แห่งนี้ ดังมีพระราชดำรัสของพระเจ้าพิมพิสาร ปรากฏอยู่ในวินัยปิฎก มหาวคค ดังนี้

“ พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงประทับอยู่ ณ ที่ไหนดีหนอ ซึ่งจะเป็น
สถานที่ไม่ไกล ไม่ไกลจากบ้านนัก สะดวกด้วยการคมนาคมควรที่
ประชาชนผู้ต้องประสงค์จะเข้าไปเฝ้าได้ กลางวันไม่พลุกพล่าน กลาง
คืนเงียบสงบ เสียงไม่กึกก้อง ปราศจากลมแต่ชนผู้เดินเข้าออก ควร
เป็นที่ประกอบกิจของผู้ที่ต้องการสงบ และควรเป็นที่หลีกเลี่ยงอยู่ตาม
สมณวิสัย ”

“ ...หม่อมฉันถวายสวนเวฬุวันนั้น แต่พระภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธ
เจ้าเป็นประมุขพระพุทธเจ้าข้า” ...พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับอาราม
แล้วและชี้แจงให้พระเจ้าพิมพิสารทรงเห็นแจ้งสมาทานด้วยธรรมมีกถา
แล้วรับสั่งว่า “...ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธออนุญาตอาราม”⁴

³ วิ.มทา. 4/32

⁴ วิ.มทา. 4/63

อาราม โดยพยัญชนะแปลว่า “เป็นที่มารื่นรมย์” โดยอรรถแปลว่าสวน สวนเวฬุวันที่พระราชทานให้เป็นที่พักของพระพุทธเจ้าและสาวกนั้น เป็นพระราชอุทยานสวนพระองค์ ตามศัพท์เวฬุวันคือ “ป่าไผ่” หรือ “สวนไผ่” เป็นสถานที่เงียบสงบ มีความสวยงามด้วยสวนดอกไม้และนกนานาชนิด สัตว์เล็กๆ เช่น กระจอก กระแต เป็นต้น อาศัยอยู่ในบริเวณสวนแห่งนี้ และในการถวายสวนให้เป็นที่พำนักนั้น ก็ยังมีได้มีการสร้างอาคาร หรือศาสนสถานใดขึ้นในบริเวณอาราม พระพุทธองค์และเหล่าสาวกยังคงพำนักตามโคนต้นไม้ ซอกเขา ถ้ำ ที่แจ้ง ลอมฟาง ซึ่งอยู่ในบริเวณอารามแห่งนั้น ดังมีข้อความที่ปรากฏในวินัยปิฎก จุลลวดค ว่า

“โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ เวฬุวันวิหาร อันเป็นสถานที่พระราชทานเหยื่อกระแต เขตพระนครราชคฤห์ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ายังมิได้ทรงบัญญัติเสนาสนะแก่พระภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเหล่านั้นก็อยู่ในที่นั้นๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ที่แจ้ง ลอมฟาง...”⁵

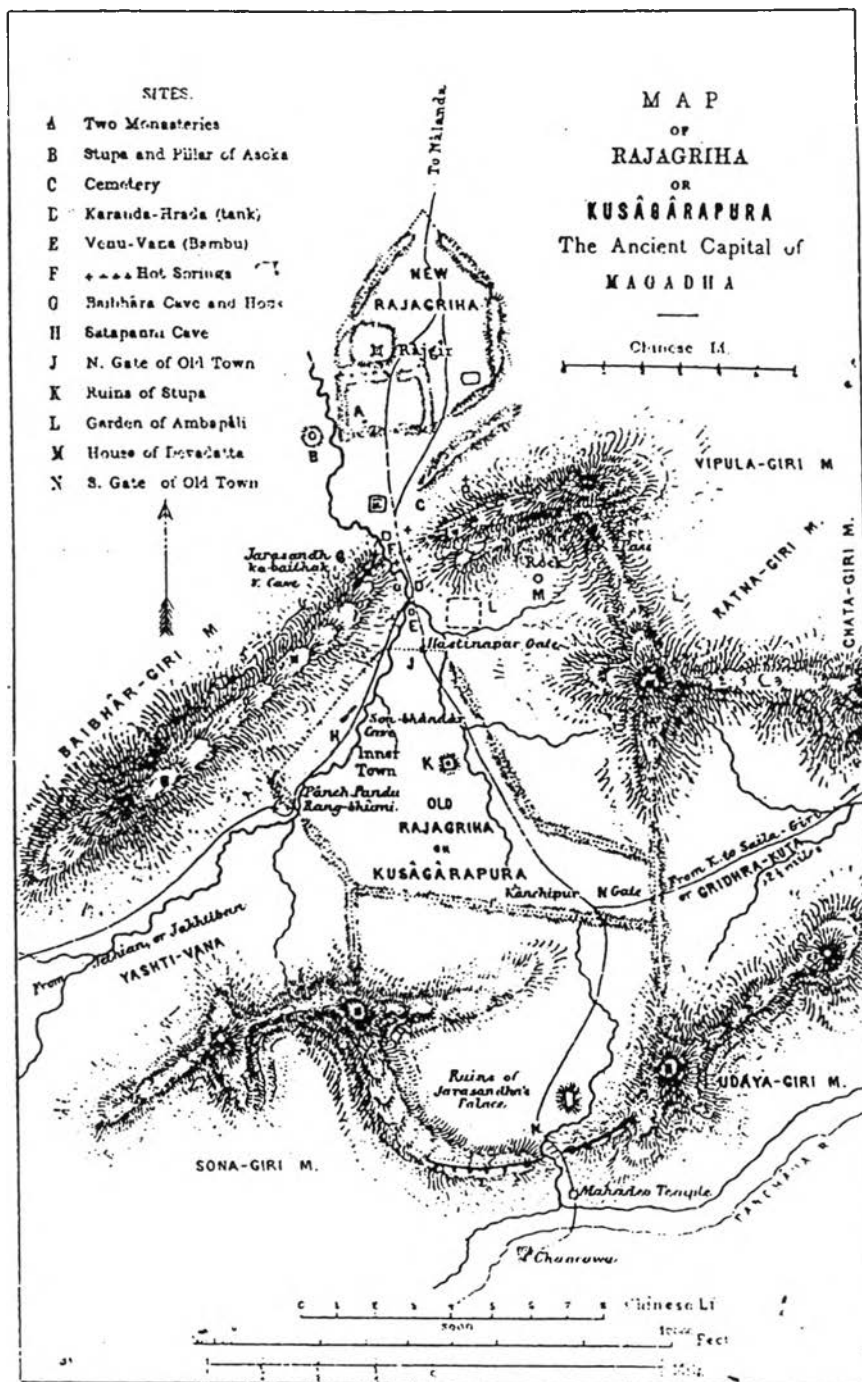
ดังนั้น อาจสรุปได้ว่าพุทธสถานเริ่มต้นขึ้นในสมัยพุทธกาล โดยในสมัยแรกๆมีลักษณะเป็นอารามหรือสวนป่า ซึ่งมีผู้ซึ่งเลื่อมใสศรัทธาถวายให้เป็นที่พำนักของพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ มีลักษณะเป็นสถานที่ซึ่งไม่ไกลจากชุมชน มีความร่มรื่น ไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน มีความสงบ กลางคืนมีความเงียบสงบ ไม่มีเสียงดัง สะดวกต่อการเดินทางของผู้คน จะเห็นได้ว่าพุทธสถานในระยะเริ่มต้น ศาสนสถานที่เป็นวิหารพระพุทธรูป หรือสถูปเจดีย์ ยังไม่เกิดขึ้นตามหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พุทธสถานแบบอารามหรือสวนป่า ที่มีความสำคัญ ตามที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก⁶ เช่น เวฬุวันนาราม ชิวกวนาราม เมืองราชคฤห์ (แคว้นมคธ) เขตวนาราม เมืองสาวัตถี (แคว้นโกศล) ปามหาวัน เมืองเวสาลี (แคว้นวัชเชน) ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี (แคว้นกาสิ) ป่าสาละวัน เมืองกุสินารา (แคว้นมัลละ) โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี (แคว้นวัตสะ) เป็นต้นนอกจากนี้ยังมีศาสนสถานที่เป็นถ้ำตามธรรมชาติ โดยเฉพาะที่เมืองราชคฤห์ ซึ่งลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นเมืองที่มีภูเขา เนินเขา ล้อมรอบเมือง [ภาพที่ 30] จึงมีถ้ำซึ่งใช้เป็นที่พักอาศัยอยู่มาก เช่น ถ้ำสุกรชาตา ถ้ำสัตตบรรณคูหา ถ้ำอินทสาละ เป็นต้น

ถ้ำต่างๆเหล่านี้มีความสำคัญในฐานะที่เป็นสถานที่ซึ่งเกิดเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เช่น พระพุทธองค์ใช้เป็นที่พำนักชั่วคราวหรือเป็นที่พักของพระสาวกสำคัญๆ การแสดงธรรม ในบรรดาถ้ำเหล่านี้มีถ้ำที่มีความสำคัญ และมีข้อมูลจากการสำรวจโดย A. Cunningham คือ ถ้ำสัตตบรรณ ซึ่งพระมหากัสสปะใช้พำนักอาศัย ต่อมาภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานไม่นานนัก ถ้ำแห่งนี้เป็นที่ชุมนุมพระสงฆ์ 500 รูป เพื่อสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นครั้งแรก โดยมีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นองค์อุปถัมภ์⁷ ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดของถ้ำต่อไป

⁵ วิ.จุลล. 7/198

⁶ พระมหาจรรยา สุทธิญาโน. พุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2536) หน้า 29-31.

⁷ ทรงวิทย์ แก้วศรี. พุทธสถานในนานาประเทศ. (กรุงเทพฯ : สถาบันส่งเสริมพุทธศาสตร์, 2520) หน้า 46.

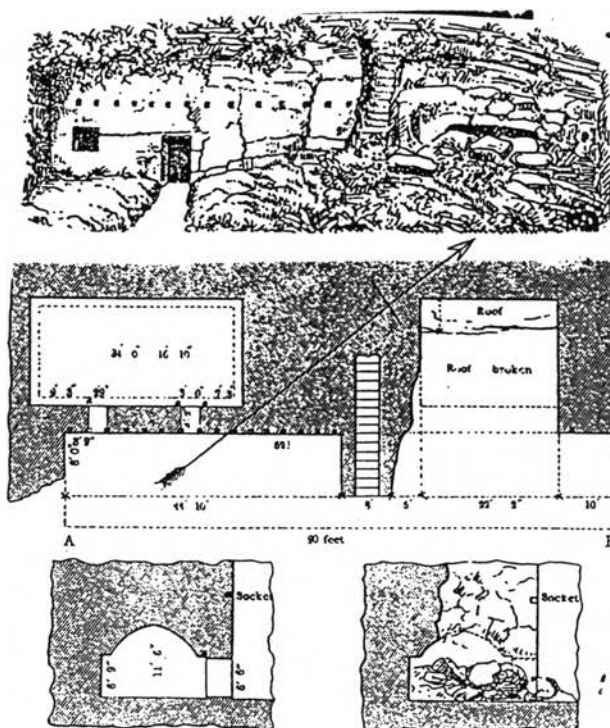

ภาพที่ 30 แผนที่ร่างเมืองราชคฤห์ เมืองหลวงแคว้นมคธ สมัยพุทธกาล

ที่มา A. Cunningham. Archaeological Survey of India, A Report for 1871-72 : Plate XLI.

ถ้ำสัตตบรรณ (Sattapani or Son-bhandar)

ถ้ำสัตตบรรณ [ภาพที่ 31] อยู่ในเนินเขาพิหาร (Baibhar Mount) ทางด้านทิศเหนือของเมืองราชคฤห์เก่า ซึ่งเป็นด้านประตูทางออกไปนาลันทา แนวเนินเขาพิหารวางตัวอยู่ในแนวทิศตะวันตกเฉียงใต้ กับทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้ำสัตตบรรณประกอบด้วยถ้ำ 2 ถ้ำ วางเรียงกันโดยที่ถ้ำทางด้านขวาของรูปส่วนที่เป็นหลังคาถ้ำได้ยุบตัวพังลงมา ภายในถ้ำเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและอีกถ้ำเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เพดานถ้ำเป็นรูปทรงโค้งแหลมคล้ายหลังคาทรงประทุน ด้านหน้าถ้ำจากด้านนอกจะมองเห็นช่องเสียบคานไม้หลังคา เจาะเป็นช่องเรียงเป็นแถวเดียวกัน ตลอดความยาวหน้าถ้ำทั้งสอง ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าด้านหน้าถ้ำสัตตบรรณจะต้องมีการต่อยื่นโครงสร้างหลังคาออกมาอย่างแน่นอน ซึ่งน่าจะเป็นการเพิ่มพื้นที่ในการรองรับพระสงฆ์จำนวน 500 รูปในการทำสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งแรกนั้น รูปแบบหลังคาเป็นหลังคาแบน (Flat roof) ปกคลุมพื้นที่หน้าถ้ำซึ่งมีความยาวโดยประมาณ 90 ฟุต (27 เมตร) A. Cunningham ได้สันนิษฐานว่าหลังคาดังกล่าวนี้อาจจะยื่นออกมาจากหน้าถ้ำประมาณ 40 ฟุต (12 เมตร) ซึ่งจะทำให้ได้พื้นที่ปกคลุม 3,600 ตารางฟุต (324 ตารางเมตร) จึงจะสามารถรองรับจำนวนพระภิกษุสงฆ์ทั้งหมดได้ โดยพระสงฆ์หนึ่งรูปใช้พื้นที่นั่งบนอาสนะรองนั่งประมาณรูปละ 7 ตารางฟุต (0.63 ตารางเมตร) ซากอาคารหลังคาที่ต่อเติมนั้นหน้าถ้ำนั้น ทราบได้จากบันทึกของหลวงจีนเฮียนจาง (Hwen Thsang) ซึ่งเดินทางเข้ามาพบเห็นซากหลังคาที่ใช้เป็นโถงรองรับด้านหน้า และได้บันทึกไว้ว่าสร้างโดยการสนับสนุนจากพระเจ้าอชาตศัตรู ในการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งแรก⁸

ภาพที่ 4.3 ภาพลายเส้นถ้ำสัตตบรรณจากการสำรวจ

ที่มา Cunningham A. Archaeological Survey of India, A Report for 1871-72 : Plate XLIII

⁸ A. Cunningham. Archaeological Survey of India, A Report for 1871-72. V. III. (Varanasi : Indological Book House, 1966). pp. 140-144.

พุทธสถานระยะที่สอง : การเกิดขึ้นของอาคารพุทธสถานต่างๆ

การเกิดขึ้นของอาคารพุทธสถานในระยะที่สองนี้ ไม่มีรูปแบบที่ปรากฏอยู่เป็นซากอาคารให้ศึกษา คงมีแต่ข้อมูลจากการบันทึกไว้ในพระวินัยปิฎก และซากฐานอาคารบางส่วนเท่านั้น โดยภายหลังจากการตั้งมั่นพุทธศาสนาในระยะแรกมั่นคงแล้ว อารามต่างๆเหล่านี้ก็ได้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงขึ้นตามลำดับ การเปลี่ยนแปลงภายในอารามในระยะนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงซึ่งอยู่ภายใต้พุทธาณุญาตของพระพุทธรเจ้ามาโดยตลอด เช่น การจัดแบ่งพื้นที่อาราม ประเภทอาคารพุทธสถาน รูปแบบของพุทธสถาน ฯลฯ ดังมีปรากฏในพระวินัยปิฎกที่ได้ศึกษาแล้วในบทที่ 2 อาคารพุทธสถานที่เกิดขึ้นในระยะที่สองนี้ เมื่อวิเคราะห์จากข้อมูลในพระวินัยปิฎก จะพบว่าเป็นอาคารซึ่งมีความจำเป็นต่อการใช้สอยในชีวิตประจำวัน และกิจวัตรของพระภิกษุสงฆ์ เช่น อาคารเสนาสนะรูปแบบต่างๆ วัจจุกฎิ(ส้วม) เรือนไฟ โรงจกรม โรงอุโบสถ กัปปิยุกฎิ สระน้ำ บ่อน้ำ ชุ่มประตุ รั้วบริเวณ เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการเกิดขึ้นของประเภทพุทธสถานเหล่านี้ มิได้เกิดขึ้นพร้อมกันทั้งหมด แต่มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับความจำเป็น และรูปแบบอาคารพุทธสถาน อาจจะเป็นลักษณะรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งที่พระพุทธรองค์ทรงมีพุทธาณุญาต 5 ชนิด ได้แก่ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้น และถ้ำ ซึ่งภายหลังจากที่ทรงอนุญาตให้มีการสร้างอาคารพุทธสถานได้แล้ว ประชาชน ชาวบ้าน ในสมัยนั้นได้ทราบก็พากันสร้างถวายในอารามต่างๆทั่วไป อารามที่มีการสร้างอาคารพุทธสถานตามที่มีปรากฏในพระวินัยปิฎกและที่ยังคงมีซากฐานของอาคารพุทธสถานหลงเหลือให้ศึกษา เช่น เวฬุวันนาราม ชิวกวนาราม เมืองราชคฤห์ เขตวันนาราม เมืองสาวัตถี โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี เป็นต้น

เวฬุวันนาราม (Veruvanvanarama)

ภายหลังจากที่พระเจ้าพิมพิสาร ผู้ครองแคว้นมคธได้ทรงถวายพระราชอุทยานเวฬุวัน เป็นอารามของพระภิกษุสงฆ์แล้ว พระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ก็ยังคงพำนักอาศัยตามโคนต้นไม้ ที่แจ้ง ลอมฟาง ซึ่งอยู่ในบริเวณอารามแห่งนั้น ต่อมาราชชนกเศรษฐี แห่งเมืองราชคฤห์ ได้ไปเดินเล่นที่สวนหรืออารามแห่งนี้ตอนเช้าตรู่ ได้พบเห็นอิริยาบถอันงดงามของพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น นั่ง เดิน ยืน ตามโคนต้นไม้ ที่แจ้ง ในอาราม จึงได้เกิดความศรัทธาเลื่อมใสในกิจวัตรที่งดงาม มีความประสงค์จะสร้างวิหารถวายให้เป็นที่อาศัยแทนการอยู่อาศัยในที่แจ้ง ตามโคนต้นไม้ ซึ่งขณะนั้นพระพุทธรเจ้ายังมีได้ทรงอนุญาตให้มีวิหาร พระภิกษุสงฆ์จึงไปทูลถาม พระองค์จึงได้มีพุทธาณุญาตให้อยู่อาศัยได้ในเสนาสนะ 5 ชนิด อันได้แก่ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว เรือนชั้น เรือนโล้น และถ้ำ ท่านราชชนกเศรษฐีจึงได้ให้สร้างเสนาสนะประเภท วิหาร จำนวน 60 หลัง ใช้เวลาสร้างเสร็จในวันเดียว ซึ่งปรากฏตามหลักฐานในพระวินัยปิฎก ดังนี้

"[198] โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันวิหาร อันเป็นสถานที่พระราชทานเหยื่อแก่กระแต เขตพระนครราชคฤห์. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคยังมีได้ทรงบัญญัติเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย. และภิกษุเหล่านั้นก็อยู่ในที่นั้นๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ขอกเขา ถ้ำเขา ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง. ภิกษุเหล่านั้นออกจากที่อยู่นั้นๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ขอกเขา ถ้ำเขา ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ้ง ลอมฟาง แต่เช้าตรู่ มีอาการเดินทางไปข้างหน้า ถอย กลับ แล เหลียว คู้แขน เขยียดแขน นำเลื่อมใส มีจักขุทอดมอง สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ.

[199] สมัยนั้น ราชคนเศรษฐีได้ไปสวนแต่เช้าตรู่ ได้แลเห็นภิกษุเหล่านั้นออกจากที่อยู่ต่างๆคือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำเขา ป่าช้า ป่าชฎ ที่แจ่ง ลอมฟาง แต่เช้าตรู่ มีอาการเดินทางไปข้างหน้า ถอย กลับ แล เหลียว คู้แขน เขยียดแขน นำเลื่อมใส มีจักขุทอดมอง สมบูรณ์ด้วยอริยาบถ. ครั้นแล้วมีจิตเลื่อมใส จึงเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้น เรียนถามว่า ท่านเจ้าข้า หากข้าพเจ้าสร้างวิหารถวาย พระคุณเจ้าจะอยู่ในวิหารของข้าพเจ้าหรือ ?

ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ดูกรคหบดี พระผู้มีพระภาคยังมีได้ทรงอนุญาตวิหาร.

เศรษฐีกล่าวว่า ท่านเจ้าข้า ถ้าเช่นนั้น พระคุณเจ้าจงทูลถามพระผู้มีพระภาค แล้วแจ้งแก่ข้าพเจ้า.

ภิกษุเหล่านั้นรับคำของราชคนเศรษฐี แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคม นั่ง ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง แล้วทูลถามว่า พระพุทธเจ้าข้า ราชคนเศรษฐีประสงค์จะสร้างวิหารถวาย ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะพึงปฏิบัติอย่างไร พระพุทธเจ้าข้า ?

[200] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทำธรรมิกถา ในเพราะเหตุเป็นค้ำมูลนั้น ในเพราะเหตุแรกเกิดนั้น แล้วรับสั่งแก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเสนาสนะ 5 ชนิด คือ วิหาร ๑ เรือนมุงแถบเดียว ๑ เรือนชั้น ๑ เรือนโล้น ๑ ถ้ำ ๑.

[201] ต่อมาภิกษุเหล่านั้นเข้าไปหาท่านราชคนเศรษฐีแล้วได้กล่าวว่า คหบดี พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตวิหารแล้ว บัดนี้เป็นการสมควรที่จะสร้างได้. ราชคนเศรษฐีให้สร้างวิหาร 60 หลังโดยวันเดียวเท่านั้น. ⁹

นอกจากการสร้างเสนาสนะประเภทวิหารแล้ว การสร้างอาคารพุทธสถานประเภทอื่นๆ เช่น ปราสาท ซึ่งพระเจ้าพิมพิสาร ก็ได้สร้างถวายในภายหลัง ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นที่เวฬุวันวนารามแห่งนี้เช่นเดียวกัน เพราะเป็นพระราชอุทยานที่พระองค์ทรงถวายแก่พระพุทธเจ้า และพระภิกษุสงฆ์ ในพุทธศาสนา ดังมีบันทึกในพระวินัยปิฎกดังนี้

"[240] สมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารจอมเสนามหาราช มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างปราสาทฉาบปูนขาวถวายสงฆ์. ครั้นนั้น ภิกษุทั้งหลายเกิดสันทะเห็นว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตเครื่องมุงไว้เช่นไรหนอ ? จึงกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค. ....ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเครื่องมุง 5 ชนิด คือ กระเบื้อง ๑ หิน ๑ ปูนขาว ๑ หญ้า ๑ ใบไม้ ๑." ¹⁰

⁹ วิ.จลล. 7/198-201

¹⁰ วิ.จลล. 7/240

ชีวกวนาราม (Jivakamravanarama)

ชีวกวนาราม ตั้งอยู่บนเส้นทางไปยังยอดเขาคิชกูฏซึ่งพระพุทธองค์เสด็จไปประทับอยู่เสมอ เนื่องจากมีความสงบวิเวก ตั้งอยู่นอกเมืองราชคฤห์ และเมื่อคราวได้รับบาดเจ็บจากสะเก็ดหินที่พระเทวทัตกลิ้งตกลงมาใส่ ภิกษุทั้งหลายที่ตามเสด็จก็ได้อัญเชิญ ให้พระพุทธองค์ประทับพักที่สวนมะม่วงของหมอสื่อวกโกมารภัก และเชิญหมอสื่อวกโกมารภักมาถวายการรักษา ได้เกิดความศรัทธาจึงถวายสวนมะม่วง ให้เป็นอารามของพระภิกษุสงฆ์¹¹ ซึ่งภายในอารามก็มีการสร้างอาคารพุทธสถานเช่นเดียวกัน ซึ่งปรากฏมีซากฐานอาคารหลงเหลืออยู่

จากการขุดค้นทางโบราณคดี พบว่าเป็นซากฐานกลุ่มอาคาร 2-3 หลังมีอายุอยู่ในราวก่อน 500 ปีก่อนคริสตกาล มีลักษณะผังพื้นประกอบด้วยรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและรูปครึ่งวงกลมที่ปลายทั้งสองด้านของผังพื้นอาคาร เชื่อมติดกัน¹² [ภาพที่ 32] ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจจะใช้เป็นห้องโถงใหญ่สามารถรองรับจำนวนพระภิกษุสงฆ์ได้มาก สันเกตจากช่องเปิดเป็นประตู 2 ช่องในด้านเดียวกัน อาคารทั้งหมดวางบนฐานสี่เหลี่ยมมีกำแพงล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ตัวซากฐานอาคารก่อด้วยเศษหินชิ้นเล็กชิ้นน้อยนำมาเรียงเชื่อมติดต่อกัน จากการพิสูจน์เศษซากฐานอาคารจัดอยู่ในชั้น coarse red ware ซึ่งการจัดอันดับอายุของ Ghosh ชี้ว่ามีอายุไม่ต่ำกว่า 500 ปีก่อนคริสตกาล¹³

โฆสิตาราม (Ghositarama)

โฆสิตาราม เป็นอารามอีกแห่งหนึ่งที่มีความสำคัญในสมัยพุทธกาล ตั้งอยู่ในเมืองโกสัมพี สร้างโดยเศรษฐีโฆสิตะ ธิดาบุญธรรมของเศรษฐีโฆสิตะ คือ พระนางสามาวดี อัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน ผู้ครองแคว้นวัตสะ พระนางเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า มีความเลื่อมใสในพุทธศาสนามาก กล่าวได้ว่าเสด็จไปบำเพ็ญทานและสดับธรรมเป็นประจำที่อารามแห่งนี้ พระพุทธเจ้าเสด็จประทับที่โฆสิตารามนี้บ่อยครั้ง และได้แสดงพระสูตรสำคัญๆ ไว้มาก เช่น โกสัมพีสูตร ชาลียสูตร สันทกสูตร เป็นต้น¹⁴

ซากฐานอาคารที่ค้นพบโดย G.R. Sharma [ภาพที่ 33] ได้สันนิษฐานจากร่องรอยที่ปรากฏในการค้นพบชี้ว่าซากฐานอาคารนี้มีการใช้งานโดยตลอดตั้งแต่ 600 ปีก่อนคริสตกาล จนถึงราวคริสต์ศตวรรษที่ 6¹⁵ ลักษณะการวางผังคล้ายกับที่ชีวกวนาราม เมืองราชคฤห์ คือ เป็นผังสี่เหลี่ยมปลายโค้งมนครึ่งวงกลม ตัวอาคารวางอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมเช่นเดียวกัน ต่างกันที่ฐานรองรับอาคารก่อด้วยอิฐ โดยแบ่งเป็นช่องๆ ภายในไม่ได้ก่ออิฐเรียงเต็มพื้นที่ ซึ่งภายในแต่ละช่องจะถมดินลงไป เป็นการประหยัดโครงสร้าง, วัสดุที่นำมาใช้ก่อ และช่วยทำให้การอัดแน่นของดินถมทำได้ดีกว่าการถมในพื้นที่บริเวณกว้างทีเดียว หลักการเช่นนี้สอดคล้องกับฐานของสถูปธรรมราชิก [ภาพที่ 34] ซึ่งแบ่งช่องภายในฐานสถูปเป็นลักษณะคล้ายวงล้อและมามีวิวัฒนาการเพิ่มขึ้นในสมัยอมราวดีที่สถูปคันทาลา [ภาพที่ 35] ลักษณะทางเข้าของอาคารสะท้อนให้เห็นการใช้สอยอาคารที่

¹¹ ทรงวิทย์ แก้วศรี. เรื่องเดิม. หน้า 45.

¹² Indian Archaeology 1954-55, A Review, pp. 16-17. อ้างใน H. Sarkar. Studies in early Buddhist Architecture of India. (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1996). p. 16

¹³ A. Ghosh, 'Rajgir 1950', *Acient India*, No. 7 (1951), p. 71. อ้างใน เรื่องเดียวกัน หน้า 16.

¹⁴ ทรงวิทย์ แก้วศรี. เรื่องเดิม. หน้า 53-54.

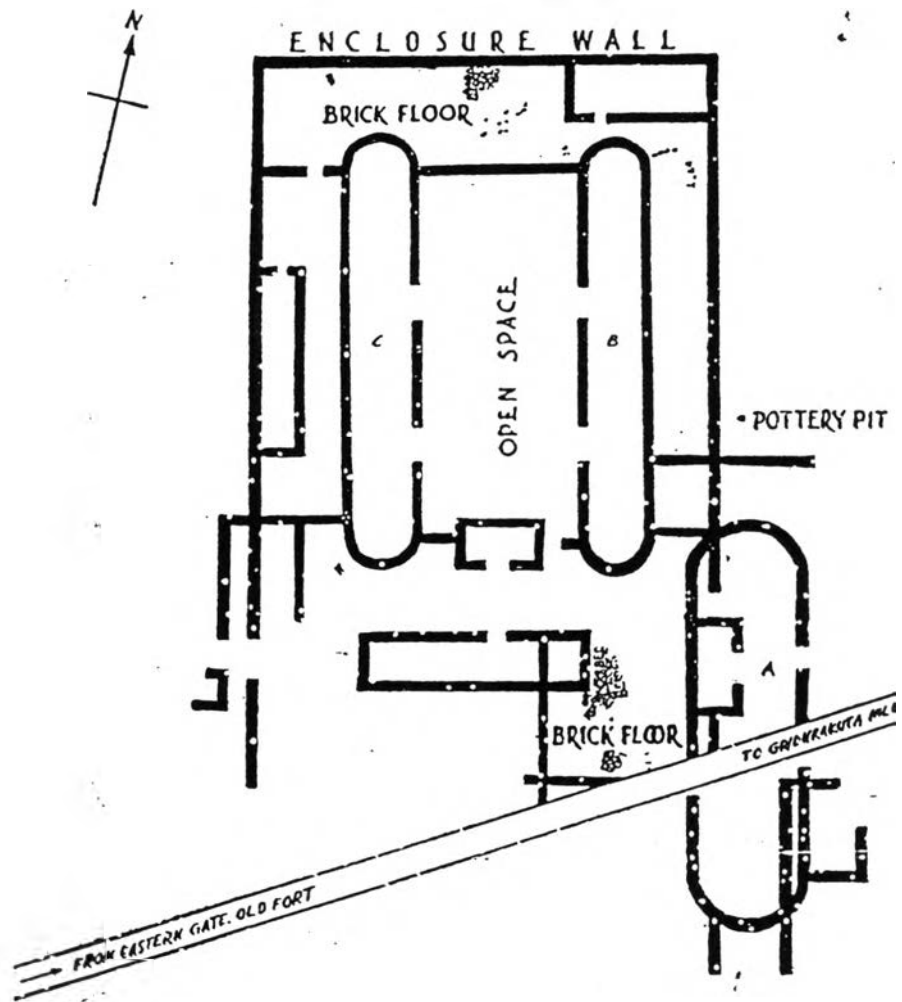
¹⁵ Indian Archaeology 1955-56. A Review, pp. 20-21. อ้างใน Sarkar H. Op.,cit., p. 19

JĪVAKĀMRAVANA

RAJGIR : 1954-55

SCHEMATIC PLAN

SCALE OF FEET
METRES

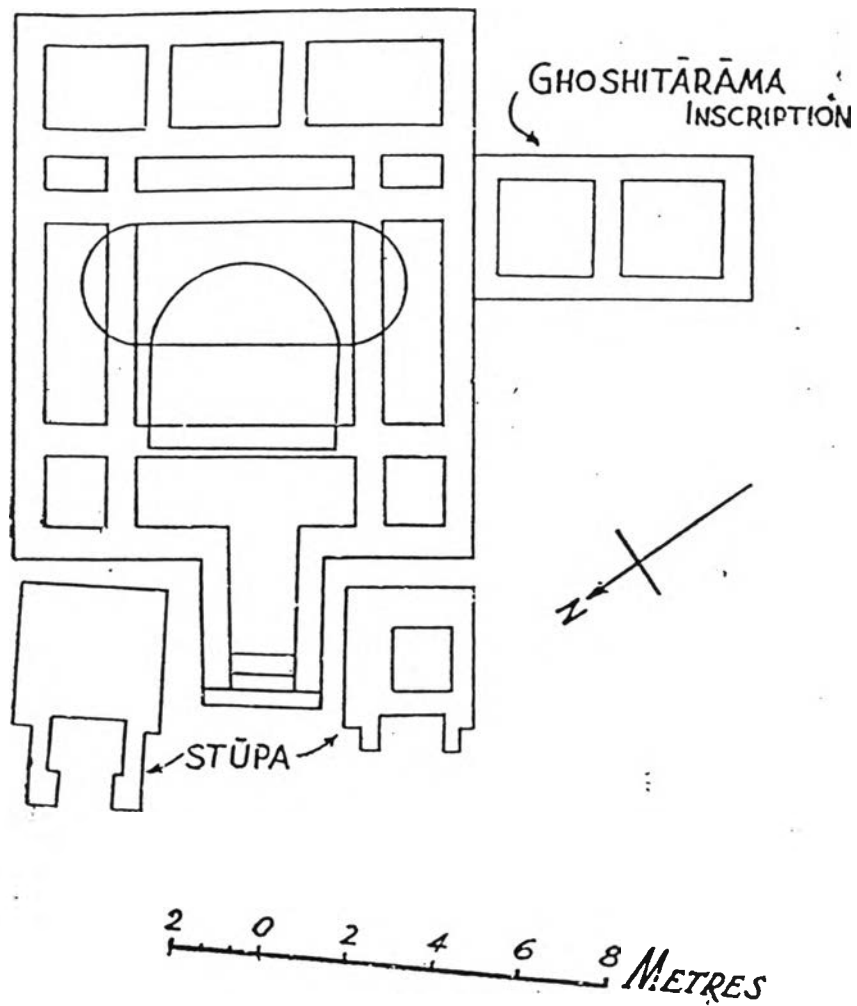

ภาพที่ 32 แผนผังวิหารชีวกานาราม เมืองราชคฤห์ (ประมาณ 500 ปีก่อนคริสตกาล)

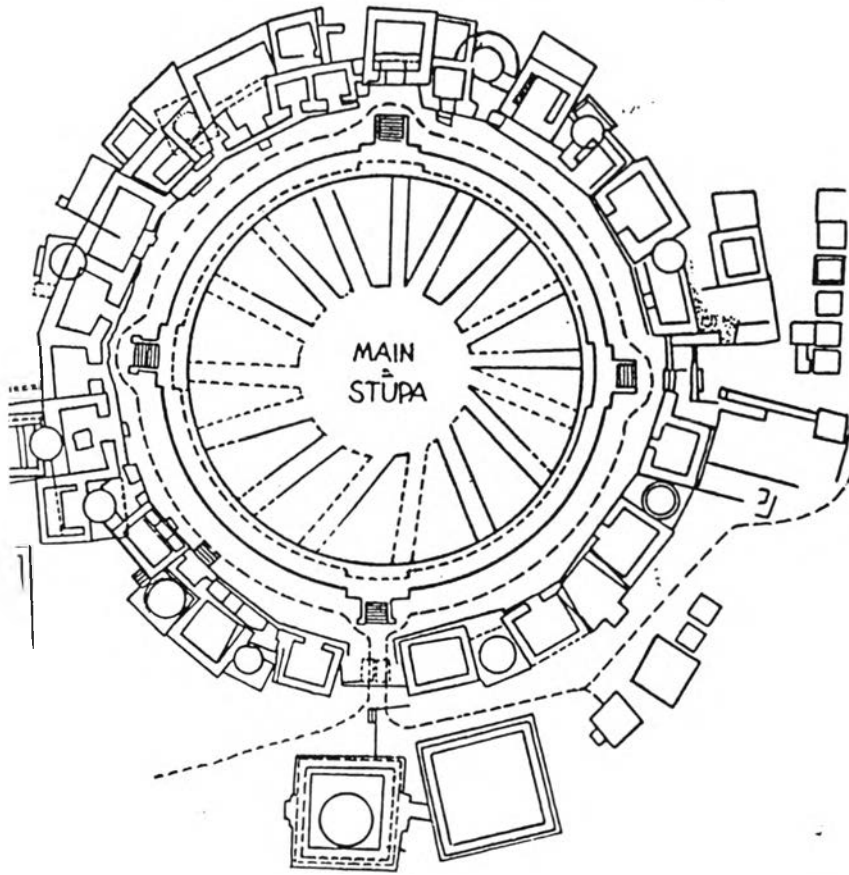
ที่มา H Sarkar. Study in Early Buddhist Architecture of India : p.17

GHOSHITĀRĀMA

KAUŚĀMBĪ : 1955 - 56

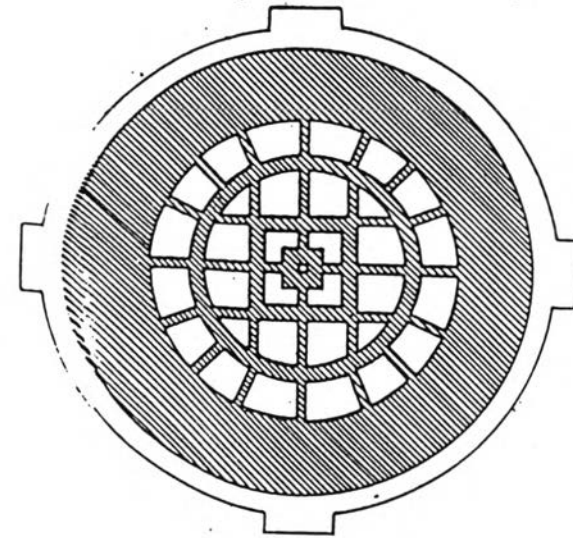
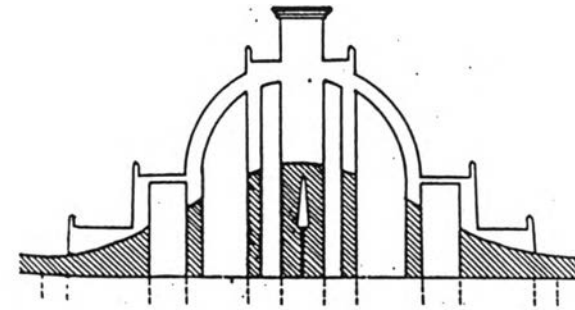

ภาพที่ 33 แผนผังวิหารโฆสิตาราม เมืองโกสัมพี
(สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพุทธกาล แต่มีการบูรณะดัดแปลงต่อเนื่องมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 6)
ที่มา H Sarkar, Study in Early Buddhist Architecture of India : p.20

ภาพที่ 34 ลักษณะการแบ่งช่องฐานธรรมราชาธิกสถูป(ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1-2) เมืองตักขิลา

ที่มา H Sarkar. Study in Early Buddhist Architecture of India : Fig 16.

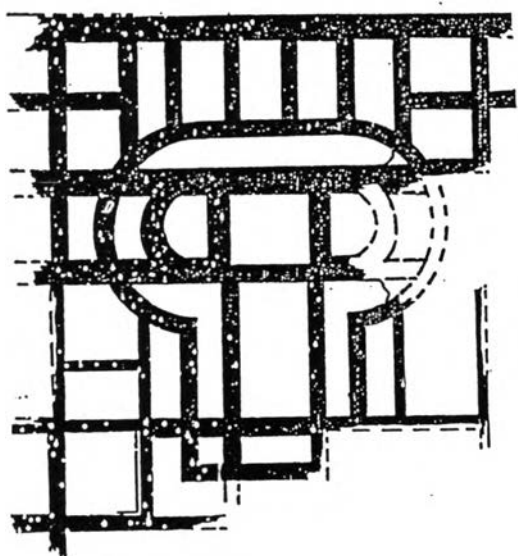
ภาพที่ 35 ลักษณะการแบ่งช่องฐานสถูปคันทาลา สมัยมราวดี

ที่มา Satish Grover. The Architecture of India: Buddhist and Hindu: Fig 45.

แตกต่างการอยู่อาศัยทั่วไป มีความเป็นไปได้ว่ามาดัดแปลงใช้เป็นสถานที่สำหรับบูชาหรือสักการะ(shrine) ด้านหน้าทางเข้ามีสถูปอยู่สองข้างบันได ซึ่งทั้งหมดนี้น่าจะมีการดัดแปลงในสมัยหลังพุทธกาล¹⁶

ลักษณะการวางผังของซากฐานอาคาร และการใช้อิฐก่อเป็นฐานที่โผล่สตารามนี้ มีความใกล้เคียงกันมากกับซากฐานที่ขุดค้นพบที่ปักคี กูฏี (Pakki Kutii) ในเมืองมเหตปัจจุบัน¹⁷ [ภาพที่ 36] ซึ่งในสมัยนั้นเป็นส่วนหนึ่งของเมืองสาวัตถีในสมัยพุทธกาล จะมีความต่างที่ประตูทางเข้าหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ลักษณะการใช้สอยภายในก็น่าจะอยู่ในลักษณะเดียวกัน จะเห็นได้ว่าในเบื้องต้นรูปแบบของอาคารทั้งที่โกสัมพี และสาวัตถีนั้นมีรูปแบบการวางผังอาคาร การก่อสร้างฐานอาคาร มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะลักษณะโครงสร้างฐาน การแบ่งช่องเป็นส่วนๆภายในฐานอาคารนั้น ก็พบในการแบ่งช่องเป็นส่วนๆในฐานสถูปที่กล่าวมา ซึ่งหลักการแบ่งช่องเป็นส่วนๆเช่นนี้อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นหลักการทั่วไปเพื่อให้ประหยัด และแข็งแรง ทั้งในส่วนที่อาคารหรือสถูป เป็นเทคนิคการก่อสร้างซึ่งอาจจะมาวิวัฒนาการเพิ่มขึ้นในปลายสมัยพุทธกาล ต่อเนื่องมาจนถึงสถูปที่ตักศิลา คือธรรมราชาธิกสถูป สร้างสมัยพระเจ้าอโศก ตามลำดับเรื่อยมาถึงสถูปคันทาลา สร้างขึ้นในสมัยอมราวดี

ภาพที่ 36 แผนผังวิหาร Pakki Kutii จากการสำรวจที่เมืองสาวัตถี

ที่มา H. Sarkar. Study in early Buddhist Architecture of India : p. 21

เขตวันวาราม(Jetavanarama)

เขตวันวิหาร อาจจะสามารถกล่าวได้ว่าเป็นวิหารที่สำคัญที่สุดในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงประทับที่แห่งนี้นานถึง 20 พรรษา ในจำนวน 45 พรรษาแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจของพระองค์¹⁸ วิหารเขตวันแห่งนี้ ท่านอนาถ

¹⁶ H. Sarkar , Op. cit., p. 19

¹⁷ J. Ph. Vogel, 'Excavations at Sahet-Maheth', Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1907-08 (Calcutta, 1911), pp. 108-09. อ้างใน H. Sarkar. Op. cit., p. 19

¹⁸ ทรงวิทย์ แก้วศรี. เรื่องเดิม. หน้า 51.

บดินทิกเศรษฐีร่วมกับเจ้าเซตราชกุมารสร้างถวายเป็นเดิมที่เป็นสวนของเจ้าเซตราชกุมาร ท่านอนาถบดินทิกเศรษฐี เป็นน้องเขยของท่านราชคนเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ผู้ที่สร้างวิหารถวายเป็นที่เวฬุวันนาราม ได้เดินทางมาเมืองราชคฤห์ด้วยภารกิจบางประการ และได้พบกับท่านราชคนเศรษฐี จึงได้พบกับพระพุทธองค์ เมื่อฟังพระธรรมคำสอนเกิดความศรัทธา จึงปฏิญาณตนเป็นอุบาสก และได้ทูลเชิญให้พระพุทธองค์เสด็จมายังเมืองสาวัตถี สวนอนาถบดินทิกเศรษฐี เมื่อกลับมาที่สาวัตถีก็แสวงหาที่เหมาะสมเพื่อสร้างอาราม จึงได้จัดซื้อสวนของเจ้าเซตราชกุมาร ด้วยการนำเงินเหรียญมาปูลาดให้เต็มพื้นที่เท่าไรก็ได้ไปเท่านั้น ท่านเศรษฐีจึงนำเงินมาลาดจนเกือบเต็มพื้นที่สวน ซึ่งเจ้าเซตราชกุมาร เห็นความศรัทธาอันแรงกล้าเช่นนั้น จึงร่วมบริจาคให้โดยจัดสร้างบริเวณคุ้มประตูวังอาราม สวนอนาถบดินทิกเศรษฐีเป็นผู้จัดสร้างวิหาร หอฉัน โรงไฟ กัปปิยภฏี วัจจภฏี ฯลฯ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในพระวินัยปิฎก¹⁹

รูปแบบของวิหารต่างๆในเขตวันนาราม ถึงแม้ว่าจะมีกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎกถึงการสร้างวิหารขึ้นจำนวนหลายหลังเพื่อใช้ประโยชน์ต่างกัณดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็ไม่พบซากหลักฐานทางโบราณคดีหลงเหลือที่เชื่อถือได้ เนื่องมาจากวัสดุทางโครงสร้างซึ่งทำขึ้นจากไม้ หญ้า และดิน ซึ่งไม่คงทนจึงสูญสลายไปหมดสิ้น แต่อย่างไรก็ตามภาพสลักหินที่บริเวณรั้วรอบสถาปัตยกรรม ซึ่งจัดสร้างขึ้นภายหลังในสมัยคุงคะ(Sunga)ประมาณ150 ปีก่อนคริสตกาล ซึ่งสลักไว้ถึงเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าในสาวัตถี และเขตวันนาราม²⁰ [ภาพที่ 37] มีระบุดตัวอักษรจารึกชื่อภาพสลักและผู้สร้างวิหารไว้ได้ภาพ จากภาพสลักนี้จะแสดงให้เห็นถึงรูปแบบของวิหาร บรรยายกายภายในเขตวัน ภาพต้นไม้มันซึ่งรูปแบบของวิหารมีลักษณะหลังคาโค้งแหลมหรือทรงประทุนโค้ง และทรงกลม คล้ายกับที่ปรากฏในภาพสลักที่คุ้มประตูทิศเหนือของสถาปัตยกรรมหมายเลข 1 ที่สาญจี[ภาพที่ 38] ในภาพที่ 37 ต้นไม้มัน 4 ต้นในภาพสลักแสดงถึงลักษณะสวน คือ ต้นมะม่วง กับต้นจันทน์ (Sandal Wood) มีสัตว์ด้านล่างภาพคือ วัว ซึ่งใช้เทียมเกวียน จะเห็นเกวียนวางอยู่ด้านข้างเห็นล้อด้านเดียวในลักษณะด้านหน้าแอกจะยกขึ้น แสดงให้เห็นว่าเหรียญทองที่บรรจุทุกมามีจำนวนมากและมีน้ำหนักกดทับลง²¹ ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นแตกต่างว่าอาจจะเป็นการปูพื้นบริเวณด้วยแผ่นหินหรือศิลา ตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกก็ได้ สืบเนื่องจากลักษณะแผ่นเป็นสี่เหลี่ยม ซึ่งไม่ใช่ลักษณะของเหรียญทอง ซึ่งควรจะมีลักษณะกลมแบน และจากการบรรจุทุกบนเกวียน จะเห็นว่าเป็นลักษณะแผ่นหรือก้อนสี่เหลี่ยมวางซ้อนกันในชะลอมซึ่งทำด้วยหวาย การวางแผ่นหินต้องให้เพิ่มความสูงของชะลอมจึงรัดให้แน่นเป็นแท่งใหญ่ ปกติจะใช้สอดคานหาบ เมื่อมีน้ำหนักมากจึงบรรจุทุกด้วยเกวียนโดยผูกมัดชะลอมให้แน่นกับแอกเกวียนดังนั้นในส่วนนี้ของภาพอาจจะแสดงการก่อสร้างบริเวณอาราม ซึ่งพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ปูด้วยศิลา อิฐ หรือหิน เพื่อมิให้พื้นดินหรือบริเวณเปียกแฉะในฤดูฝน

¹⁹ วิ.จุล. 7/241-256

²⁰ Percy Brown. Op.cit., p. 18.

²¹ A. Cunningham . Op.cit., p. 84-87.

ก. วิหารเดี่ยว 2 หลัง ด้านล่างของภาพหลังคาทรงโดมเรียกว่า โกสัมพีกุฎี
ด้านบนของภาพหลังคาจั่วทรงประทุนโค้ง เรียกว่า คันธกุฎี
มีมุขยื่นและซุ้มหลังคาเหนือประตูทางเข้า

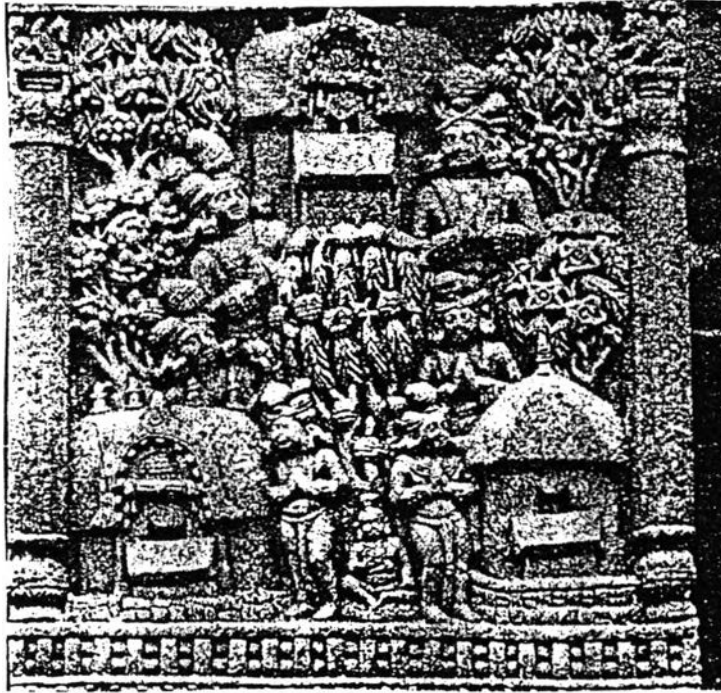

ข. ลักษณะวิหารเดี่ยว หลังคาทรงประทุนโค้งไม่มีมุขยื่น

ภาพที่ 37 ภาพสลักบนชิ้นส่วนรั้วที่สถูปการุฬร เกี่ยวกับการจัดสร้างวิหารเชตวัน

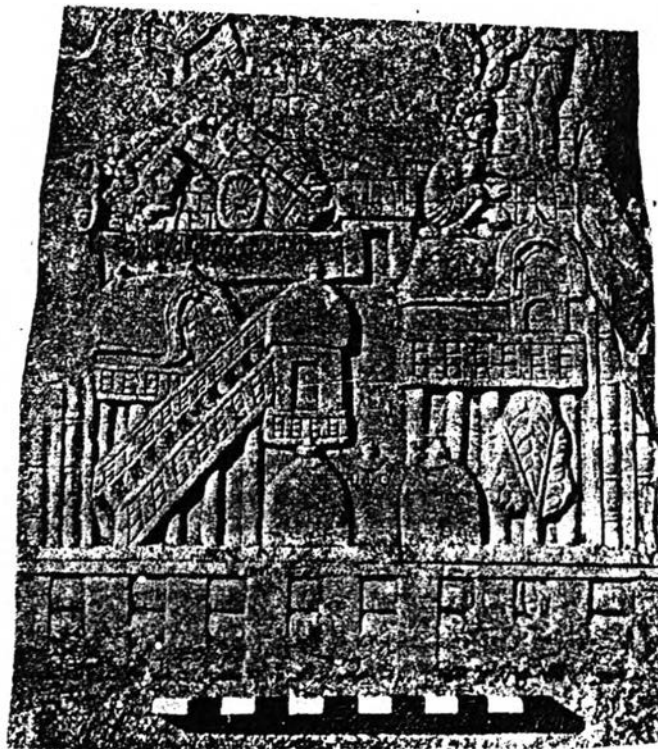
ที่มา ก. A. Cunningham. Stupa of Bharahut: Plate LVII.

ข. H. Sarkar. Studies in Early Buddhist Architecture of India: Plate IIB.

ภาพที่ 38 วิหารเดี่ยวหลังคาทรงประทุนโค้ง ปลายมนทั้งสองด้าน ชุ่มประตูด้านทิศเหนือที่สถูปหมายเลข 1 ที่
สาญจี

ที่มา Pant Sushila. Stupa Architecture in India : Plate XXIV.

ภาพที่ 39 กุฎาคารศาลา ป่ามหนวัน เมืองเวสาลี

ที่มา H. Sarkar. Studies in early Buddhist Architecture of India : Plate II

พุทธสถานในอารามอื่นๆ

นอกจากอารามสำคัญๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แล้ว ยังมีอารามอีกแห่งหนึ่ง คือ ปามหาวัน เมืองเวสาลี เมืองหลวงของพวกลิจจวี (ส่วนหนึ่งของแคว้นวัชเชน) ที่มีภาพสลักระบุว่า เป็นวิหารที่พักอาศัยของพระพุทธองค์ ในสมัยพุทธกาล เนื่องจากทุกครั้งที่พระพุทธองค์เดินทางจากนครราชคฤห์ไปสู่เมืองสาวัตถี จะใช้เส้นทางซึ่งต้องผ่านเมืองเวสาลี และจะแวะพักแรมที่ปามหาวัน ซึ่งในการศึกษาถึงสภาพแวดล้อมในสมัยพุทธกาลก็สอดคล้องกัน เมืองเวสาลีจะเป็นเมืองซึ่งพ่อค้าหรือขบวนคาราวานจะต้องแวะพักและเติมเสบียงอาหาร น้ำ ที่นี้ในเส้นทางสายเหนือระหว่างสาวัตถี-ราชคฤห์ ซึ่งพระพุทธเจ้าเองก็จะแวะพักประทับแรม ณ ปามหาวัน เมืองเวสาลีเช่นเดียวกัน มีปรากฏในพระวินัยปิฎก ภายหลังจากอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ทูลเชิญไปเมืองสาวัตถีนั้น ซึ่งขณะนั้นพระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ เมืองราชคฤห์

"[257] ครั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในพระนครราชคฤห์ ตามพระพุทธาภิรมย์แล้ว ได้เสด็จจาริกทางพระนครเวสาลี เสด็จจาริกโดยลำดับ ถึงพระนครเวสาลีแล้ว ทราบว่า พระองค์ประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลา ปามหาวันเขตพระนครเวสาลีนั้น."²²

"[260] ครั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระนครเวสาลีแล้ว เสด็จจาริกทางพระนครสาวัตถี สมัยนั้น...."²³

ซึ่งหลังจากนั้นพระพุทธองค์ก็ได้รับถวายวิหารเชตวันจากอนาถบิณฑิกเศรษฐี และใช้เวลาส่วนมากจำพรรษาอยู่ที่เชตวันวิหารดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งภายในตอนบนของภาพ(บนผนังรั้ว)ได้ระบุเป็นอักษรไว้ว่าเป็น ภูฏาคารศาลา เวสาลี มหาวันวิหาร (*Vesaliya viharati Mahavane Kudaga[ra]-salaya*)²⁴ [ภาพที่ 39] ซึ่งลักษณะของงานแกะสลักนั้นคล้ายคลึงกันกับที่สถูปการุฬและสาญจี เป็นอาคารซึ่งสร้างอยู่บนโครงสร้างเสา ซึ่งต่างจากการสร้างบนฐานทั่วไปที่เราพบในการศึกษาที่ผ่านมา มีบันไดขึ้นแยกออกมาจากอาคาร มองเห็นได้จากภายนอก ส่วนตัวอาคารนั้นก็ยังมีรูปแบบที่คล้ายคลึงกันกับภาพสลักที่พบที่สาญจีและการุฬ ส่วนบนของภาพจะเห็นถึงลักษณะของรั้วล้อมรอบบริเวณและซุ้มประตู และที่ใกล้เคียงกันกับภาพที่แสดงถึงการสร้างวิหารเชตวันดังได้กล่าวมาข้างต้น คือพื้นที่บริเวณซึ่งปูด้วยแผ่นอิฐ หรือ หิน ศิลา ตามพุทธทศานุญาติ มีเกวียนจอดอยู่ด้านข้างรั้วในลักษณะหงายขึ้น คล้ายกับการบรรทุกของหนัก ซึ่งน่าจะแสดงการจัดตกแต่งบริเวณอารามในลักษณะเดียวกัน นอกจากนี้ยังสังเกตเห็นได้ถึงภาพต้นไผ่ ทางด้านริมขอบภาพสลัก แสดงว่ามีอยู่ทั่วไปนอกจากที่พบที่เวฬุวันวิหารตามบันทึกในพระวินัยปิฎก

พุทธสถานสมัยหลังพุทธกาลถึงสมัยโมริยะ (462-185 ปีก่อนคริสตกาล)

สภาพการเมืองการปกครองในช่วงปลายสมัยพุทธกาลประมาณ 494 ปีก่อนคริสตกาล พระเจ้าอชาตศัตรูได้กระทำปฏิฆาตพระเจ้าพิมพิสาร และขึ้นครองราชย์สืบต่อมา พระองค์ทรงสลดพระทัยในการกระทำของพระ

²² วิ.จลล. 7/257

²³ วิ.จลล. 7/260

²⁴ H. Sarkar. Op.cit., p. 10.

องค์ จึงได้ปรารภกับหมอชีวกโกมารภัจ ก็ได้แนะนำให้ยึดพระธรรมคำสอนในพุทธศาสนาเป็นที่พึ่ง ซึ่งมีภาพสลักที่สถูปภราวตแสดงถึงพระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จไปนมัสการพระพุทธเจ้า ตามคำแนะนำของหมอชีวกโกมารภัจ ก่อนที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานประมาณ 461 ปีก่อนคริสตกาล²⁵ ขณะนั้นพระเจ้าอชาตศัตรูได้ขยายอาณาจักรครอบคลุมอาณาบริเวณในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาทั้งหมด โดยยึดเอาแคว้นต่างๆโดยรอบแคว้นมคธ ในช่วงเดียวกันนี้ภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ไม่นาน ก็มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นครั้งแรก โดยมีพระมหากัสสปะเป็นประธานในการสังคายนาครั้งแรกที่ถ้ำสัตตบรรณ เมืองราชคฤห์²⁶ โดยได้รับการสนับสนุนจากพระเจ้าอชาตศัตรู ในราวประมาณ 377 ปีก่อนคริสตกาลมีการประชุมสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 2 ที่เมืองเวสาลี จากการสังคายนาครั้งนี้พุทธศาสนาจึงได้เริ่มแตกออกเป็นนิกายหลัก 2 นิกาย²⁷ คือ มหาasangมหรือมหายาน และเถรวาทหรือหินยาน ประวัติศาสตร์ในพุทธศาสนาหลังจากนี้ขาดหายไป จนกระทั่งแคว้นมคธได้เปลี่ยนเข้าสู่การปกครองของราชวงศ์นันทะ(Nanda) โดยมีพระเจ้ามहाปาหมีขึ้นเป็นกษัตริย์องค์แรกในราวปี 361 ก่อนคริสตกาล กล่าวกันว่าพระองค์เป็นพระโอรสของกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์โค่งนาคะ ซึ่งเกิดจากมารดาในวรรณะที่ต่ำกว่า และปกครองต่อมาจนถึง 321 ปีก่อนคริสตกาล ก็เปลี่ยนมาสู่ยุคสมัยโมริยะ(Maurya)²⁸

ในขณะเดียวกันแคว้นคันธาระ ซึ่งปกครองโดยพระเจ้าปุกุสติ ไม่อยู่ในความปกครองของแคว้นมคธ เป็นเมืองในความปกครองของอาณาจักรเปอร์เซีย ภายใต้ราชวงศ์อาร์คีเมนิด(558-331ปีก่อนคริสตกาล)มาโดยตลอด แต่ก็มีความสัมพันธ์ทางการทูตมาตั้งแต่ในสมัยพระเจ้าพิมพิสาร และมีเมืองสำคัญๆ เช่น ตักศิลา ตั้งอยู่ด้านตะวันออกของแคว้นคันธาระ ในสมัยพุทธกาลผู้คนในแคว้นมคธนิยมส่งบุตรหลานไปรับเรียน เพราะเป็นเมืองที่มีชื่อเสียงในการศึกษาดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา จนกระทั่งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชได้ยกทัพเข้ามายึดเป็นเมืองขึ้นใน 327 ปีก่อนคริสตกาล²⁹

การสถาปนาราชวงศ์โมริยะ(Maurya Dynasty 321-185 ปีก่อนคริสตกาล)

อนุทวีปอินเดียบริเวณเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางในสมัยพุทธกาล แบ่งออกเป็นนครรัฐใหญ่น้อยมากมาย โดยไม่มีนครรัฐใดมีอำนาจสูงสุดเหนือนครรัฐอื่นๆ แต่ละนครรัฐมีกษัตริย์หรือสภาปกครอง มีการทำสงครามเพื่อหวังความเป็นใหญ่เหนือนครรัฐอื่นอยู่เสมอ การรุกรานของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ เป็นแรงผลักดันให้รัฐบุรุษคนสำคัญของอินเดีย เกิดความคิดที่จะรวมนครรัฐน้อยใหญ่เข้าเป็นจักรวรรดิเดียวกัน โดยเมื่อประมาณ 324 ปีก่อนคริสตกาล จันทรคุปต์ โมริยะ อดีตแม่ทัพของกษัตริย์ราชวงศ์นันทะ(Nanda) ได้ยึดเมืองขึ้นของกรีกในแคว้นปัญจาบกลับคืนมาจากพวกมาซิโดเนียน และด้วยการสนับสนุนจากปราชญ์จันนิกย์ ซึ่งจันนิกย์(เกาทิลยะ) เคยรับราชการในราชสำนักของแคว้นมคธมาก่อน แต่เขามีความเห็นว่างกษัตริย์ใน ราชวงศ์นันทะไม่เข้มแข็ง และมีความสามารถที่จะกอบกู้พื้นที่ทางภาคตะวันตกคืนจากพวกกรีกได้ จึงออกไปจากราชสำนัก แล้วหันมาสนับสนุนจันทรคุปต์ โมริยะ วางนโยบายกอบกู้ รวบรวมดินแดนกลับมา โดยได้เริ่มขับไล่พวกกรีกที่ยังหลงเหลืออยู่ในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำสินธุกลับคืนมา จากนั้นก็ยกทัพไปโจมตีแคว้นมคธ โคนล้มราชวงศ์นันทะ แล้วสถาปนาตน

²⁵ A. Cunningham. Op.,cit.,p. 89

²⁶ กฤษณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย เรื่องเดิม หน้า 427-428.

²⁷ ซ้ำเรื่องเดียวกัน.

²⁸ ผาสุก อินทราวุธ เรื่องเดิม หน้า 31

²⁹ เอ็ม. เอ. ชาคูร, ประติมากรรมคันธาระในปากีสถาน, แปลโดย สุปริดา ประศาสนวิจิตรชัย (กรุงเทพฯ: สำนักงานองค์การ สปอ., ม.ป.ป.), หน้า 4-5.

เองขึ้นเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์โมริยะ ขึ้นที่เมืองปาฏลีบุตร อาณาจักรของพระเจ้าจันทรคุปต์ได้ขยายออกไปอย่างรวดเร็ว ยึดเอาดินแดนที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยึดไว้ได้กลับคืนมาทั้งหมดภายในเวลา 17 ปี³⁰

พระเจ้าจันทรคุปต์สิ้นพระชนม์เมื่อ 297 ปีก่อนคริสตกาล ทั้งอาณาจักรอันกว้างใหญ่ให้พระเจ้าพินทุสาร พระโอรสเป็นผู้ปกครองดำเนินรอยตามพระยุคลบาทพระราชบิดา ขยายดินแดนไปจนจรดเทือกเขาวิณธัยภาคใต้ที่ราบสูงเดคคาน จนจรดแม่น้ำปับนา ราชวงศ์โมริยะมาเจริญสูงสุดในสมัยพระเจ้าอโค ผู้เป็นพระนัดดาของพระเจ้าจันทรคุปต์ พระเจ้าอโคขึ้นครองราชย์ประมาณ 272-232 ปีก่อนคริสตกาล เมื่อพระองค์ได้ชัยชนะที่แคว้นกลิงคะ การรบครั้งนั้นมีผู้คนล้มตายเป็นอันมาก ทรงรู้สึกสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง นับแต่นั้นมาก็ทรงเปลี่ยนแนวนโยบายการเมือง การปกครอง หันมายึดถือแนวทางตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหลัก ซึ่งอันพระพุทธเจ้านั้นได้เสด็จปรินิพพานไปแล้วกว่า 200 ปี แต่คำสั่งสอนยังคงแพร่หลายอยู่ทั่วไป พระเจ้าอโคได้โปรดให้จารึกธรรมของพระพุทธเจ้าลงบนศิลาจารึกมากมาย ตามถ้ำและเสาหินต่างๆ พระองค์ทรงเน้นสันติภาพภายในครอบครัว ความดีงามของแต่ละบุคคลอันได้มาจากการปฏิบัติศาสนาเป็นพื้นฐาน การปฏิบัติกิจทางศาสนานั้นควรจะเป็นในด้านความประพฤติและอุปนิสัยมากกว่าการเซ็นสรวง และพิธีการต่างๆ พระองค์ทรงเน้นถึงเสรีภาพในการนับถือศาสนา เพราะทุกศาสนาต่างก็มีจุดมุ่งหมายให้มนุษย์ประพฤติดีร่วมกัน³¹

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ในช่วงเวลาดังกล่าวพุทธศาสนาเริ่มมีความสัมพันธ์โดยตรงกับสถาบันกษัตริย์ โดยทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ ทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรือง ซึ่งในสมัยพระเจ้าอโคเป็นต้นมา ก็ได้มีการริเริ่มการก่อสร้างมากมาย โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ได้แก่ สถูปและถ้ำ อาคารหรือสิ่งก่อสร้างในสมัยพระเจ้าอโค ได้เริ่มต้นเทคนิคการสร้างด้วยหิน การขุดเจาะเข้าไปในภูเขา และการแกะสลักหิน ซึ่งชี้ให้เห็นว่าประเพณีการก่อสร้างแบบเดิมก่อนหน้านั้น คือ การก่อด้วยหินหรืออิฐ ประกอบด้วยไม้เป็นโครงสร้างหลัก ได้ถึงจุดอิมตัวหลังจากที่ได้มีวิวัฒนาการมาอย่างยาวนานในอดีต

ภายหลังจากการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าแล้ว พุทธสถานก็ได้มีประเภทอาคารเพื่อใช้เป็นที่เคารพสักการะบูชาและระลึกถึงพระพุทธเจ้า ซึ่งอาคารประเภทนี้ในสมัยพุทธกาลก็คือ ศาลาเคารพสักการะ หรือที่บูชาเทพเจ้า หรือบูชาญาติ ที่มีมาก่อนแล้วในสังคมสมัยพระเวท สถานที่เพื่อการสักการะในสมัยนั้น เรียกว่า เจติยะ (Chaitya) หรือเจติย์ ลักษณะอาคารดูเหมือนว่าจะเป็นที่สาธารณะ เมื่อว่างเว้นจากการบูชา ก็ใช้เป็นสถานที่พักพระสงฆ์ใหญ่ หรือพระพุทธเจ้าในระหว่างทางเสด็จด้วย ตลอดจนใช้เป็นสถานที่ประชุมสงฆ์ ดังที่มีปรากฏตอนหนึ่งในวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ว่า

“..ท่านพระมหากัสสปจาริกไปสู่เมืองอาฬวี พักที่อัคคาฬเจติย์...
ไปบิณฑบาตก็พบมนุษย์ทั้งหลายพากันหวาดสะดุ้ง หลบหนี...เมื่อ
กลับมาถามพระภิกษุทั้งหลายทราบความแล้ว พอพระพุทธเจ้าเสด็จ
จาริกไปสู่เมืองอาฬวี ก็กราบทูลให้ทรงทราบ...จึงทรงเรียกประชุม
สงฆ์ ตรัสเทศนาสั่งสอนไม่ให้เป็นผู้มักขอ...”³²

³⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 41.

³¹ เพ็ชรี สุมิตร. เรื่องเดิม. หน้า 81-83.

³² อ้างแล้วหน้า 18.

ในช่วงหลังสมัยพุทธกาล อาคารประเภทเจดีย์ ได้ใช้เป็นที่ตั้งสิ่งสักการะ บูชา เป็นสัญลักษณ์ ระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น พระแท่นบัลลังก์ วงล้อ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตลอดจนเครื่องใช้ส่วนพระองค์ (พระบริโภคธาตุ) เป็นต้น รูปแบบพุทธสถานประเภทนี้จะพบได้จากภาพสลักบนชุ้มประตู และรั้ว ที่สถาปนารุทและสาญจีเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าภาพสลักเหล่านี้จะไม่สามารถอ้างอิงได้ชัดเจนถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมในช่วงสมัยหลังพุทธกาล แต่สันนิษฐานได้ว่าเกิดขึ้นภายหลังจากการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าแล้ว และภาพสลักพุทธสถานสักการะบางภาพ ก็ระบุถึงผู้ที่มาสักการะ เช่น พระเจ้าปเสนจิต พระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งอยู่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งสันนิษฐานให้เห็นได้ว่างานศิลปกรรมนั้น มีแรงดลใจและแนวคิดถึงเรื่องราวซึ่งอยู่ในช่วงต้นของสมัยหลังพุทธกาล แต่บางภาพก็แสดงให้เห็นถึงว่าเป็นสมัยโมริยะ เมื่อสังเกตจากลวดลาย การประดับที่หัวเสา ในการวิเคราะห์ช่วงอายุเพื่อใช้วิเคราะห์ถึงวิวัฒนาการของพุทธสถาน จึงอาจจะต้องใช้เกณฑ์ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ในจัดลำดับพุทธสถานต่างๆ

พุทธสถานประเภทสถานที่สักการะ-บูชา(Buddhist Shrine)

รูปแบบพุทธสถานที่ใช้เป็นสถานที่สำหรับสักการะบูชา ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน จากข้อมูลที่น่าปรากฏแบ่งได้ตามลักษณะรูปสัญลักษณ์ที่ใช้เคารพเป็น 4 ประเภทคือ

1. พุทธสถานที่ประดิษฐานธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์

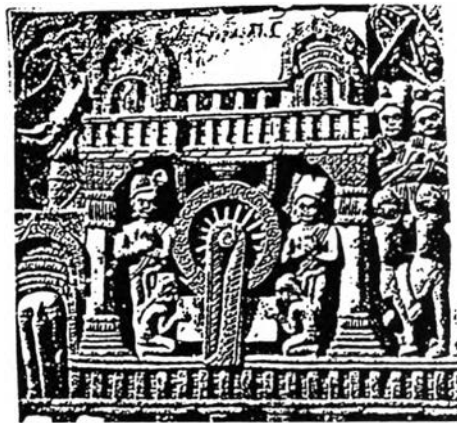
พุทธสถานประเภทนี้พบในศิลาจารึกที่การุญ(ภาพที่ 40) เป็นศาลาใช้เป็นสถานที่สักการะบูชาของพระเจ้าปเสนจิต กษัตริย์ปกครองแคว้นโกศล ซึ่งอยู่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า³³ ลักษณะอาคารเป็นอาคาร 2 ชั้น ภายในประดิษฐานวงล้อธรรมจักรเป็นตัวแทนพระพุทธเจ้า มีมณฑปกันไว้ด้านบน พร้อมทั้งประดับพวงมาลัยดอกไม้ ชั้นล่างของอาคารเปิดโล่งบนฐานแบบที่พบทั่วไปที่สาญจี ห้องชั้นบนล้อมรอบด้วยราวระเบียงแบบเดียวกับฐานล่างของอาคาร ผนังห้องชั้นสองก็ใช้ลวดลายรูปแบบเดียวกัน และจะสังเกตเห็นว่าชั้นสองมีการลดระดับส่วนกลางของอาคารต่ำลงไป ส่วนหลังคาจากภาพปรากฏเป็นหลังคาจั่ว สันหลังคามียอดบราลี 8 ยอด มีหลังคามุขครึ่งวงกลมเหนือหน้าต่างหรืออาจจะเป็นประตูออกสู่ระเบียงด้านหน้าทั้งสองข้างของอาคารยื่นออกมา เสาอาคารไม่มีการประดับลวดลายหัวเสาและฐานเสา แผนผังอาคารผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเมื่อพิจารณาจากรูปหลังคาซึ่งตัดตรงทั้งสองด้าน โดยมีด้านหน้าและด้านตรงกันข้ามเหมือนกัน ตลอดจนด้านข้างก็เช่นเดียวกัน รูปแบบอาคารผู้วิจัยจัดว่าอยู่ในช่วงปลายของสมัยพุทธกาลต่อเนื่องมา เมื่อพิจารณาการกล่าวอ้างถึงพระเจ้าปเสนจิต

อีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งพบจารึกที่สถาปนารุทเช่นเดียวกัน(ภาพที่ 41) รูปแบบอาคารคล้ายคลึงกันมาก ต่างกันที่เสาโครงสร้างมีฐานและบัวหัวเสา ลำต้นของเสาแสดงให้เห็นเป็นเสา 8 เหลี่ยม ผนังชั้นบนแสดงให้เห็นคล้ายกับเป็นผนังโครงสร้างไม้ ผนังนี้หนักมั่นคงแข็งแรงกว่า และน่าจะเป็นพุทธสถานที่เกิดขึ้นภายหลังของพระเจ้าปเสนจิตที่กล่าวมาแล้วในตัวอย่างแรก เมื่อพิจารณาการประดับตกแต่งอาคาร ซึ่งได้รับรูปแบบบางประการจากศิลปะทางตะวันตกซึ่งภายหลังจากการเสด็จปรินิพพาน พวกกรีกและเปอร์เซียได้เข้ามาบูรณและครอบครองบางส่วนในแถบลุ่มแม่น้ำสินธุต่อเนื่องมาโดยตลอด ลักษณะการตกแต่งดังกล่าวสันนิษฐานได้ว่าอยู่ในสมัยโมริยะ ซึ่งอาจจะตรงกับสมัยพระเจ้าอโศกซึ่งมีเสาหินในรูปแบบเดียวกัน

³³ A. Cunningham, Op.cit., p.119

ภาพที่ 40 ศาลาสักการบูชาของพระเจ้าปเสนจิต
ที่มา A. Cunningham. Stupa of Bharhut : Plate XIII.

ภาพที่ 41 ศาลาสักการบูชาธรรมจักร(สมัยโมริยะ)
ที่มา A. Cunningham. Stupa of Bharhut : Plate XXXI.

Fig 2

2. พุทธสถานที่ประดิษฐานต้นโพธิ์เป็นสัญลักษณ์

พุทธสถานประเภทนี้จะมีแท่นประทับหรือบัลลังก์ตั้งอยู่ด้านหน้าต้นโพธิ์ด้วยเสมอ อันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสถานที่ตรัสรู้ มีตัวอย่างให้ศึกษาที่สถูปภารhut 2 รูปแบบ โดยมีลักษณะที่เหมือนกันคือเป็นอาคารสองชั้น ตัวอย่างแรก[ภาพที่ 42] จะมีรูปทรงที่เรียบง่าย ชั้นล่างคล้ายกับอาคารที่เปิดโล่งแต่ประดับด้วยซุ้ม 3 ซุ้มด้านหน้ามีหลังคาทรงโค้งยื่นปกคลุมออกมา โดยเน้นช่องกลางซึ่งเป็นตำแหน่งที่มองผ่านไปเห็นต้นโพธิ์และแท่นประทับ ช่องสองข้างที่เหลือประดับด้วยพวงมาลัยแขวนห้อยลงมา ชั้นบนของอาคารประดับด้วยราวระเบียงแบบทั่วไป ไม่มีผนัง ตรงกลางต้นโพธิ์ยื่นออกมาจนหลังคา ซึ่งสังเกตเห็นว่าที่ปลายทั้งสองเป็นแนวโค้งแบบหลังคาโดม มีซุ้มหน้าต่างเล็กๆสองข้าง แผนผังอาคารผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นอาคารรูปวงกลมมีช่องเปิดโล่งกลางอาคาร ลักษณะอาคารไม่มีการประดับลวดลาย เช่น หัวเสา ซึ่งอาจจะจัดอยู่ในช่วงก่อนสมัยโมริยะ

ภาพที่ 42 ศาลาสักการะพระศรีมหาโพธิ์ก่อนสมัยโมริยะ
ที่มา A. Cunningham . Stupa of Bharhut : Plate XXXI Fig 3.

ภาพที่ 43 ศาลาสักการะพระศรีมหาโพธิ์สมัยโมริยะหรือหลังจาก
สมัยโมริยะ
ที่มา A. Cunningham . Stupa of Bharhut : Plate XIII.

อีกรูปแบบหนึ่งซึ่งมีการประดับตกแต่งมากกว่ารูปแบบแรก ซึ่งอาจจะจัดอยู่ในช่วงสมัยโมริยะหรือหลังจากนี้ บนหลังคาจารึกไว้ชัดเจนว่า เป็นสถานที่บูชาพระศากยมุณี³⁴ ซึ่งเป็นอีกพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า [ภาพที่ 43] ลักษณะอาคารดูเหมือนว่าพยายามจะแสดงออกให้เห็นมิติทางด้านข้างของอาคาร ซึ่งเข้าใจว่าจะมีรูปด้านแบบเดียวกัน โดยมีแผนผังอาคารเป็นรูปหลายเหลี่ยม ผู้วิจัยเข้าใจว่าอาจจะมี 6-8 เหลี่ยม ลักษณะรูปแบบดังกล่าวก็พบเช่นเดียวกันที่ซุ้มประตูด้านทิศตะวันออกของสถูปสาญจี[ภาพที่ 44] ในภาพนี้แสดงให้เห็น ขบวนเสด็จของพระเจ้าอโศกไปนมัสการที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์³⁵ ทรงหลังคาเป็นหลังคาทรงจั่วโค้งปลายทั้งสองโค้ง มนครึ่งวงกลม องค์ประกอบอื่นๆของอาคารทั่วไปคล้ายคลึงกันกับรูปแบบของธรรมจักรศาลา เช่น ส่วนฐานอาคารและราวระเบียงชั้นบน การประดับตกแต่งลวดลายของหัวเสาแต่ไม่มีลวดลายฐานเสา การยื่นซุ้มช่องเปิด ด้านหน้า 2 ซุ้ม เป็นต้น บนสันหลังมียอดคบราลีแหลม 3 ยอดวางเรียงกัน

ภาพที่ 44 ศาลาสักการะบูชาพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งพระเจ้าอโศกเสด็จไปสักการะ(สมัยโมริยะ)
ที่มา G.P. Malalasekera. Encyclopaedia of Buddhism. : Plate XV.

3. พุทธสถานที่ประดิษฐานบัลลังก์(ที่ประทับ) เป็นสัญลักษณ์

ในที่นี้จะกล่าวถึง เฉพาะพุทธสถานที่ ประดิษฐานเฉพาะแท่นประทับเท่านั้น ซึ่งจะเห็นได้จากภาพจารึกที่ด้านบนของคานประตูรั้วสถูปการุฬาร[ภาพที่ 45] จะเห็นได้ว่าลักษณะทั่วไปมีลักษณะที่คล้ายกันคือ สร้างอยู่บนฐานลวดลายแบบราวระเบียง รูปแบบอาคารสังเกตจากรูปด้านหน้าอาคารจะแตกต่างจากที่กล่าวมาทั้งหมดคือ มีปีกคล้ายทางเดินสองข้างอาคาร ด้านบนเป็นหลังคาโค้งเพียงหนึ่งในสี่ส่วนของวงกลม หรือจะเรียกว่าเป็นหลังคาเพิงหมาแหงนทรงโค้ง ซึ่งมีหน้าสูง(ด้านที่ติดกับเสา)หลังต่ำ ซึ่งสอดคล้องกับความหมายของอัทธมโยคตรงกลางอาคารเปรียบเสมือนแกนกลางที่ลึกเข้าไปด้านใน ปลายสุดของทางเดินด้านในอาคารซึ่งเรามองเห็นเป็นรูปด้านคือ แท่นประทับ มีรั้วฉัตรกั้นด้านบน ประดับด้วยพวงมาลัยดอกไม้ ส่วนบนสุดของภาพที่เห็นเป็นราว

³⁴ Ibid., p. 120

³⁵ G.P. Malalasekera. Encyclopaedia of Buddhism. Vol 2.(Ceylon : The Government Press,1967).p. Plate XV.

ระเบียง เนื่องจากบางส่วนของสลุหายไป จึงไม่มีความชัดเจนว่าจะเป็นส่วนชั้นบนของอาคารหรือไม่ ซึ่งก็มีความเป็นไปได้ว่าอาจจะเป็นชั้นดาดฟ้า รูปแบบอาคารไม่มีการประดับตกแต่ง ซึ่งอาจจะแสดงให้เห็นว่าอยู่ในช่วงก่อนสมัยโมริยะ หรือหลังจากนั้น ยังระบุไม่ได้ชัดเจนนัก

นอกจากนี้ยังมีอีกรูปแบบหนึ่ง เป็นอาคารสองชั้น เป็นแถวยาวประกอบด้วยแท่นประทับ 4 แท่น เหนือแท่นประทับแขวนพวงมาลัยห้อยลงมาจากด้านบน[ภาพที่ 46] ตามข้อสันนิษฐานของ A. Cunningham เชื่อว่าเป็นที่ประทับนั่งซึ่งเพิ่มจำนวนสำหรับการเข้ามาเคารพสักการะ เนื่องจากมีผู้ศรัทธาเลื่อมใสมาก โดยสังเกตจากภาพเขียนมือที่ข้างบัลลังก์ แสดงถึงการสัมผัสแท่นประทับซึ่งมีจำนวนมือไม่เท่ากัน³⁶ B.M. Barua กล่าวว่าภาพดังกล่าวคือแท่นทางเดินแก้ว³⁷ (Jewel-walk) แต่ไม่ได้อธิบายรายละเอียด ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เป็นการแสดงถึงรูปแบบโครงการสำหรับเดินกัมมัฏฐาน ซึ่งมีปรากฏในพระวินัยปิฎกพุทธาณุญาตเกี่ยวกับที่จงกรม การยกพื้นทางเดินจงกรม เป็นต้น³⁸ พระพุทธโฆชะเถระ อธิบายไว้ในนิทานกถาถึงโทษ 5 ประการของที่จงกรม คือ พื้นแข็งและไม่สม่ำเสมอ ๑, มีต้นไม้ขึ้นอยู่ภายใน ๑, มีพงชฎปกคลุม ๑, แคนเกินไป ๑, กว้างเกินไป ๑ และอธิบายถึงที่จงกรมที่เหมาะสมคือ กว้างศอกคืบ มีขอบสองข้างประมาณ 1 ศอก ความยาวทางเดิน 60 ศอก พื้นอ่อนนุ่ม เกลี่ยทรายไว้สม่ำเสมอ³⁹ รูปแบบของอาคารทั่วไปจะคล้ายคลึงกันกับธรรมจักรศาลา[ภาพที่ 41] แต่จะแตกต่างกันที่เสาอาคารเป็นรูปหกเหลี่ยม และหัวเสาผายออกทั้งสองข้างเป็นทรงระฆัง ไม่มีลวดลายฐานเสา ด้านบนมีช่องเปิดทรงโค้ง 3 ช่อง และหลังคาเป็นหลังคาจั่วทรงโค้งยาวตลอดอาคาร สันหลังคาประดับยอดบราลีแหลม 10 ยอด รูปแบบเช่นนี้ก็มีปรากฏในภาพสลักที่สาญจี[ภาพที่ 46] แต่ความยาวของอาคารจะมากกว่าที่ภารhut และไม่มีลวดลายประดับเสาดลอดจนยอดบราลีไม่มีประดับที่สันหลังคา นอกจากนี้มุขช่องเปิดจะเป็นส่วนหนึ่งของหลังคา ในขณะที่ภารhutอยู่ต่ำลงมาระดับเดียวกับผนังดูจะทำหน้าที่เป็นช่องหน้าต่างมากกว่า

4. พุทธสถานที่ประดิษฐานพระบริโกธธาตุของพระพุทธเจ้าเป็นสัญลักษณ์

พุทธสถานที่ยิ่งใหญ่ที่สุดที่ปรากฏอยู่ ซึ่งภายในประดิษฐานพระบริโกธธาตุคือ ผ้าโพกศรีษะ หรือมงกุฎก่อนที่จะออกบวช [ภาพที่ 48] รูปแบบอาคารอยู่ทางด้านซ้ายของภาพ ด้านขวาคือปราสาทซึ่งเป็นที่อยู่ของเทพ (Vijayanta Prasada) ซึ่งจะกล่าวถึงไว้ในตอนท้าย รูปทรงของพุทธสถานทางด้านซ้ายของภาพจะมีความคล้ายคลึงกับกุฏิหรือวิหารในภาพสลักที่แสดงถึงการสร้างเขตวันวิหาร⁴⁰[ภาพที่ 37] ด้านล่างของภาพคือโกสัมพีกุฏิ หลังคาจะเป็นรูปโดม ต่างกันที่มีขนาดใหญ่กว่า และมีการซ้อนชั้นเป็นเชิงชายของหลังคาโดม ด้านหน้ามีซุ้มประตูหลังคาโค้งครึ่งวงกลมยื่นออกมาเช่นเดียวกัน ตัวอาคารเปิดโล่งโดยรอบ เห็นโครงสร้างเสาไม่มีลวดลายประดับหัวเสา และฐานเสา ตรงกลางอาคารประดิษฐานแท่นซึ่งวางเครื่องประดับศรีษะของพระพุทธเจ้า กั้นฉัตรไว้ด้านบน ประดับพวงมาลัย ด้านบนหลังคาโดมจารึกไว้ 2 บรรทัดว่า " Sudhamma Devasabha Bhagavato Chudamaha "⁴¹ จากประโยคนี้แน่นอนว่าสถานที่แห่งนี้ก่อนหน้านั้นใช้เป็นสถานที่ประชุมเทศนา หรือคล้ายกับ

³⁶ A. Cunningham.. Op.cit., p. 121

³⁷ Beni Madhab Barua. Gaya & Buddha-Gaya. (Varanasi : Bhartiya Public House, 1975).p. 26.

³⁸ อ้างแล้วหน้า

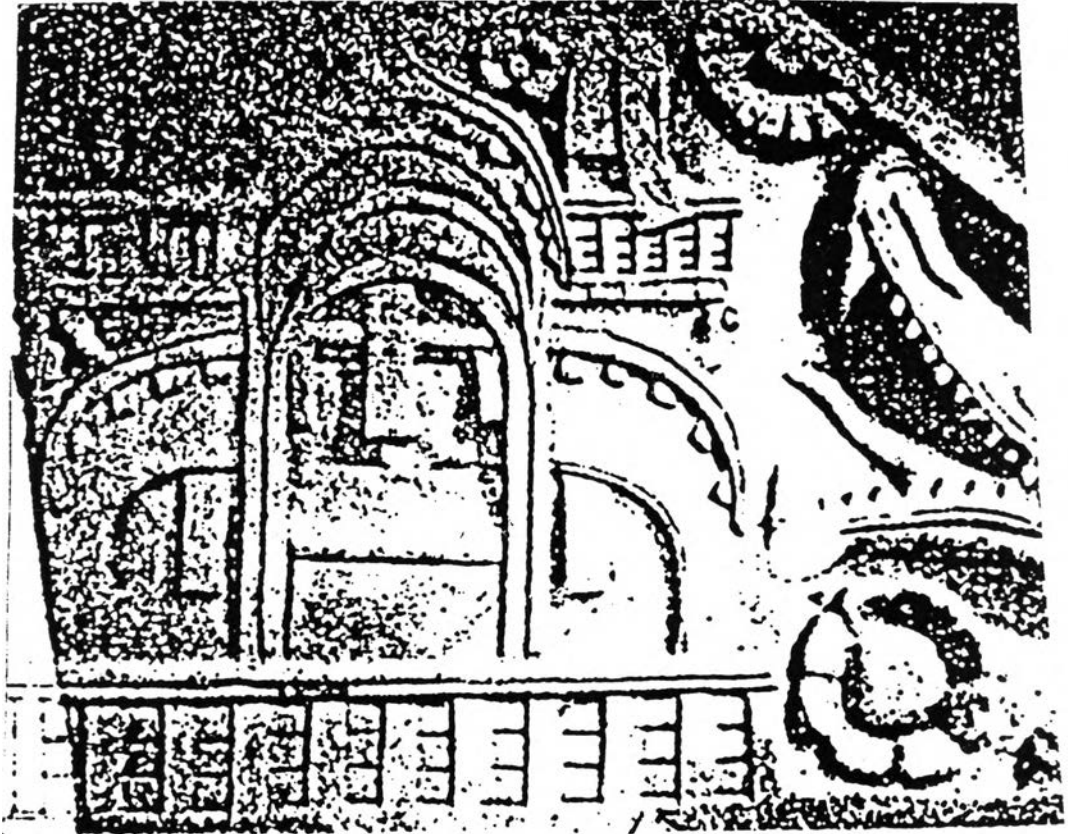
³⁹ พระพุทธโฆชะเถระ. นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น. แปลโดย ธนิต อยู่โพธิ์ (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2530) หน้า 10.

⁴⁰ ในภาพที่เขตวันนี้มีวิหาร 2 แบบซึ่งระบุชื่อภาพรูปแบบวิหารไว้ในศิลาจารึกที่ขอบของภาพ คือ ด้านบนจะเป็นคันธกุฏิ และด้านล่างคือโกสัมพีกุฏิ โกสัมพีกุฏิหลังคาจะเป็นรูปโดม ในขณะที่คันธกุฏิหลังคาจะเป็นหลังคาจั่วทรงประทุนโค้ง

⁴¹ A. Cunningham. Op.cit., p. 119.

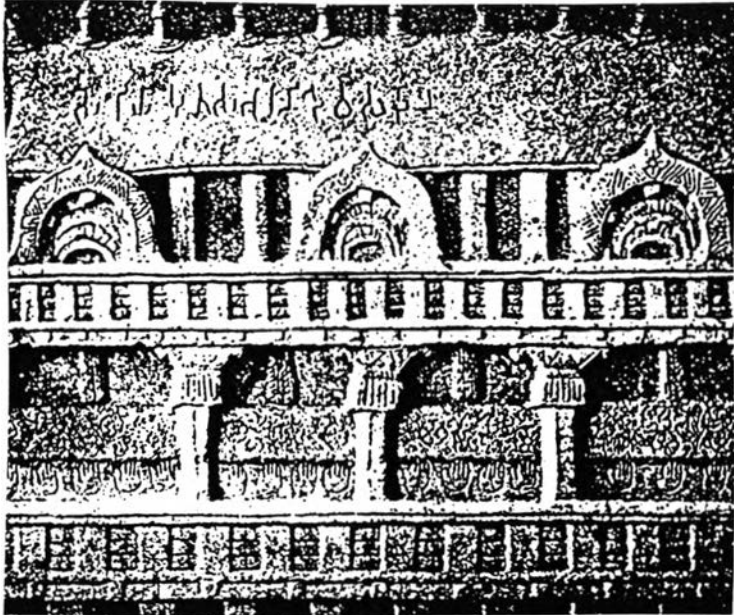
ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

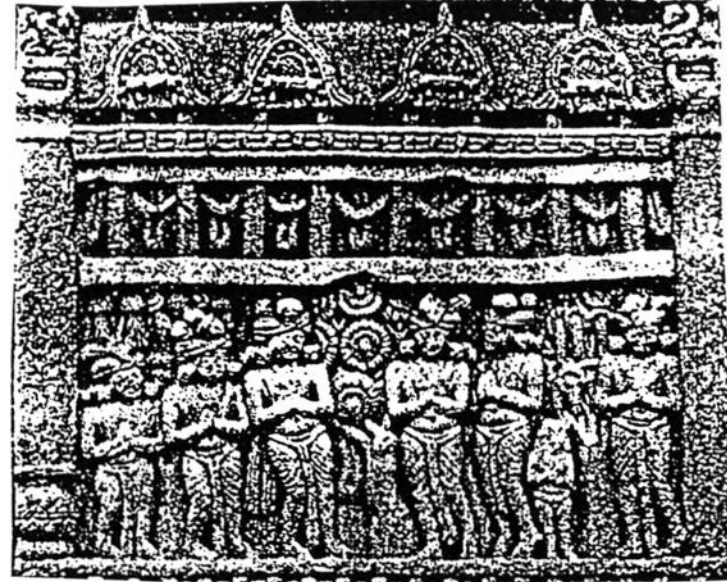
ภาพที่ 45 ภาพสลักรูปแบบอาคารซึ่งใช้เป็นประดิษฐานบัลลังก์บนซุ้มประตูวิฆเนศวรวิหารหุตด้านทิศตะวันออก

ที่มา A. Cunningham Stupa of Bharhut.: Plate IX

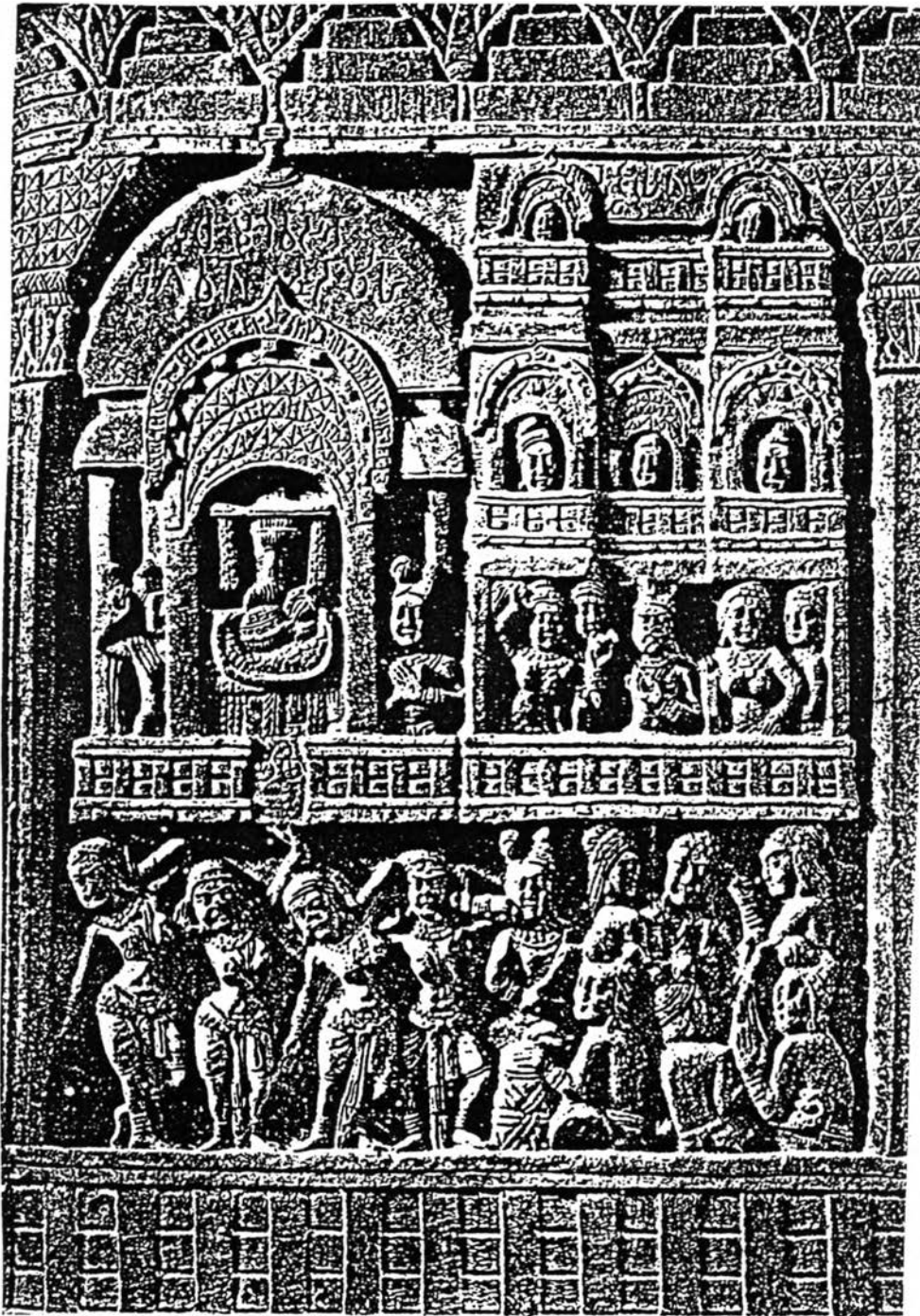
ภาพที่ 46 ภาพสลักรูปแบบอาคารซึ่งใช้เป็นประดิษฐานบัลลังก์บนซุ้มประตูรั้วทิศตะวันออก
 สตุปการหุต

ที่มา A. Cunningham Stupa of Bharahut.: Plate XIII

ภาพที่ 47 ภาพสลักรูปแบบอาคารซึ่งใช้เป็นประดิษฐานบัลลังก์บนซุ้มประตูรั้วสตุปการหุต
 ด้านทิศตะวันออก

ที่มา Pant Sushila Stupa Architecture in India.: Plate XXIV.

ภาพที่ 48 ภาพสลักรูปแบบอาคารประดิษฐานพระบริโกธชาติ จากรั้วสถูปการหุดและเรือนชั้น(ปราสาท)

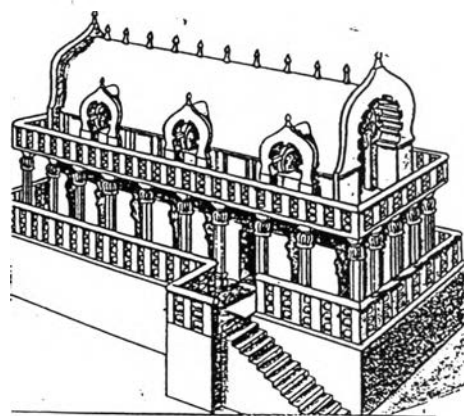
ที่มา Benjamin Rowland. The Art and Architecture of India.: Plate IX

วิหารในสมัยโมริยะ

ภายหลังจากการที่พุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมเผยแพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าอโศกครั้งที่ได้ศึกษามาแล้วข้างต้น สถาปัตยกรรมได้เกิดขึ้นมากมายในสมัยโมริยะ วิหารก็เพิ่มมากขึ้นในบริเวณใกล้เคียงหรือล้อมรอบสถูป เนื่องจากสถูปเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพุทธศาสนิกชน ตลอดจนพระสาวกต่างก็มาบูชาสักการะสถูปตามที่แตกต่างกัน การสร้างวิหารเพื่อใช้เป็นที่พักพิงทางศาสนา การบูชา ของพุทธศาสนิกชน ตลอดจนวิหารสำหรับกิจของสงฆ์ตามพระวินัย อาคารเสนาสนะซึ่งใช้เป็นที่พักเมื่อเดินทางมาอยู่ร่วมกันในแต่ละครั้งจึงกลายเป็นความจำเป็นในพุทธศาสนา

ในสมัยโมริยะ พุทธสถานเริ่มมีความชัดเจนขึ้นแบ่งเป็น 2 ประเภท⁴² คือ วิหารที่ใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ที่เรียกว่า เจตียวิหาร (Chaitya Vihara) และอีกประเภทหนึ่งคือ วิหาร(Vihara) ในความหมายถึง อาคารซึ่งใช้เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปซึ่งมีมาก่อนหน้านั้นตั้งแต่สมัยพุทธกาล ภายหลังจากปริณิพพานของพระพุทธเจ้า มีสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์เพื่อใช้เป็นสิ่งเคารพบูชา เช่น วงล้อธรรมจักร ต้นโพธิ์ บัลลังก์ที่ประทับ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วก่อนหน้านี้ สัญลักษณ์เหล่านี้ได้ประดิษฐานอยู่ในอาคารเกิดเป็นประเภทพุทธสถานซึ่งใช้เป็นที่พักพิง สักการะ ระลึกถึงพระพุทธองค์ สถูปก็เช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากสถูปมีขนาดใหญ่ และอยู่กลางแจ้ง จึงมิได้เข้าไปประดิษฐานในอาคารตั้งแต่แรกเริ่ม ซึ่งการบูชาสักการะ ต้องกระทำในที่โล่งแจ้ง บางครั้งจึงเกิดความไม่สะดวก เช่น สภาพอากาศที่ร้อนอบอ้าว ฝนตกหนัก อากาศหนาวจัด ซึ่งจะเห็นได้จากในการศึกษาถึงสภาพภูมิศาสตร์ของอนุทวีปอินเดีย จะเห็นว่ามี ความรุนแรง และความแตกต่างของอุณหภูมิสูงมากในช่วงเวลาเดียวกัน หรือในพระวินัยปิฎกพระพุทธองค์ก็ทรงบัญญัติแก้ปัญหารื่องความร้อน ความหนาว อันตรายจากภัยธรรมชาติต่าง ๆ เหล่านี้เสมอ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าด้วยเหตุผลที่กล่าวมานี้ แนวคิดแก้ปัญหาด้วยการย่อสถูปให้มีขนาดเล็กลง เพื่อให้สามารถประดิษฐานในอาคารได้ และสามารถประกอบพิธีบูชา สักการะ ระลึกถึงพระพุทธองค์ได้ตลอดเวลา จึงเกิดขึ้นในสมัยโมริยะนี้ แต่เนื่องจาก เจตียวิหาร ในสมัยนี้วัสดุยังคงสร้างด้วยไม้และอิฐ จึงไม่มีสภาพหลงเหลือให้ศึกษา นอกจากวิหารหมายเลข 40 ที่สาญจี⁴³

Percy Brown⁴⁴ ได้สร้างภาพจำลองถึงลักษณะเจตียวิหาร [ภาพที่ 49] จากกรวิเคราะห์จากภาพสลักที่สถูปสาญจีและข้อมูลจากซากฐานอาคารที่หลงเหลืออยู่ พบว่าอาคารมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ภายในห้องโถงที่ปลายด้านหนึ่งเป็นที่ตั้งสถูปฐานอาคารยกสูง เนื่องจากอยู่ในสภาพพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ทางเข้าอาคารอยู่ด้านข้าง เลียนแบบจากรูปแบบถ้ำในทิวเขาบารัระบา ภายนอกมีเสาเรียงรายรองรับระเบียงชั้นบนโดยรอบอาคาร ตรงกลางอาคารเป็นห้องโถงทางเดิน ลักษณะเช่นนี้พบว่าเป็นแบบเดียวกับโบสถ์ในยุคแรกๆของกรีก

ภาพที่ 49 ภาพลายเส้นเจตียวิหารหมายเลข 40 ที่สาญจี
สร้างขึ้นสมัยโมริยะ

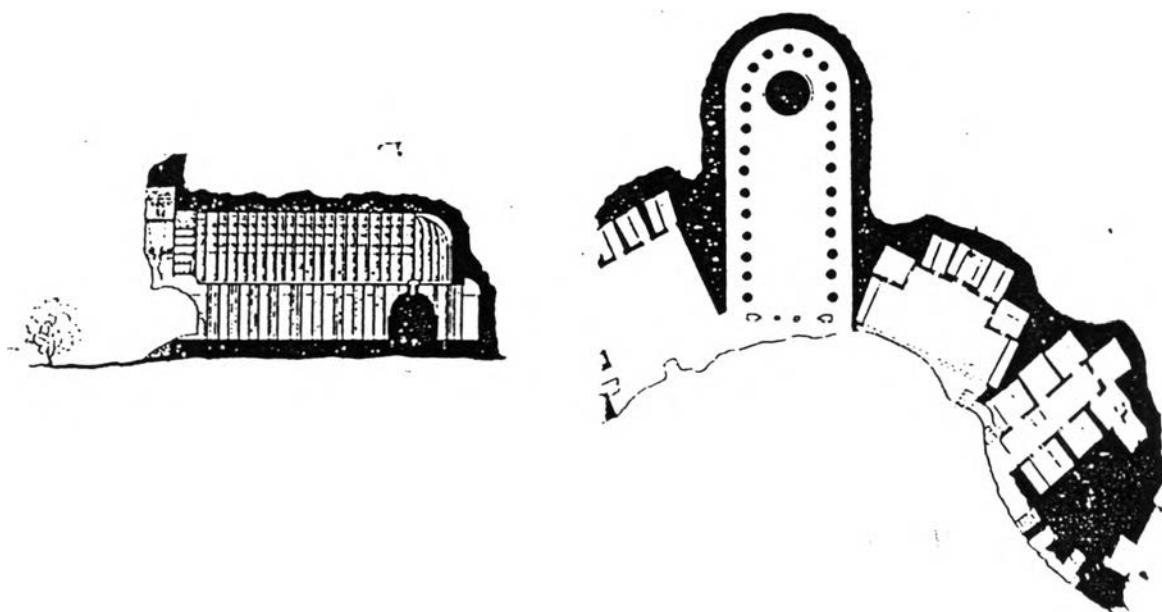
ที่มา Percy Brown. Indian Architecture : Plate XVI, Fig 4

⁴² Percy Brown. Op.cit.,p. 16

⁴³ Loc.cit.

⁴⁴ Loc.cit.

ส่วนพุทธสถานประเภทวิหารสำหรับที่อยู่อาศัยพระภิกษุสงฆ์ ก็มีการสร้างอยู่ทั่วไปในบริเวณที่มีสติปั ในสมัยโมริยะไม่พบว่ามีซากฐานหลงเหลืออยู่ ทั้งนี้อาจจะเนื่องจากว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ไม่ได้มีการอุปถัมภ์แต่เน้นไปที่การเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอน และการสร้างสถูปตลอดจนสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ซึ่งพระมหากษัตริย์เป็นผู้สร้างและกำหนดขึ้นเอง รูปแบบของวิหารนั้นอาจจะทราบได้จากวิหารซึ่งอยู่ในถ้ำ เช่น ถ้ำวิหารที่ภาษา ประมาณ 200 ปีก่อนคริสตกาล⁴⁵ [ภาพที่ 50] ภายในถ้ำประกอบด้วยห้องจำนวนตั้งแต่ 5-8 ห้อง ล้อมรอบโดยกลางรูปสี่เหลี่ยม พื้นที่ประมาณ 14 ตารางฟุต แผนผังไม่ได้จัดระเบียบ⁴⁶ ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับวิหารปิปปาลา(Pippala) [ภาพที่ 51] ที่ดักษิลา(ประมาณ100 ปีก่อนคริสตกาล)⁴⁷ แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส การจัดวางมีระบบระเบียบ และมีความสมมาตรกัน รูปแบบดังกล่าวนี้ได้สะท้อนให้เห็นที่วิหารหมายเลข 51 ที่สาญจี [ภาพที่ 52] อยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่1-2 รูปแบบผังพื้นวิหารมีธรรมเนียมแบบแผนที่ชัดเจน ประกอบด้วยห้อง(Cell) เป็นแถวเดียว ล้อมรอบลานโล่ง(open-to-sky court) เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส 3' ด้าน และเว้นด้านที่เหลือเปิดเป็นทางเข้า ห้องต่างๆที่เรียงอยู่รายรอบเปิดประตูออกสู่ลานตรงกลาง ผนังด้านหลังห้องเป็นกำแพงเรียบ เป็นเสมือนกำแพงภายนอก ซึ่งมีจุดประสงค์ทั้งในการป้องกันภัยอันตรายจากภายนอก และความสงบภายใน วิหารส่วนมากจะมีลักษณะทางกายภาพดังกล่าวนี้ บางแห่งก็มีระเบียง(Verandah) ล้อมรอบลานหน้าห้อง สำหรับเป็นทางเดินเชื่อมเข้าหากัน มีเสารียงรายรอบลานรับหลังคากระเบื้องที่ยื่นออกมา เป็นรูปแบบวิหารคล้ายวิหารคตในปัจจุบัน⁴⁸

ภาพที่ 50 ถ้ำภาษา ในช่วงปลายสมัยโมริยะ แบ่งเป็นถ้ำเจดีย์สถานและถ้ำวิหาร(ประมาณ 200 ปีก่อนคริสตกาล)

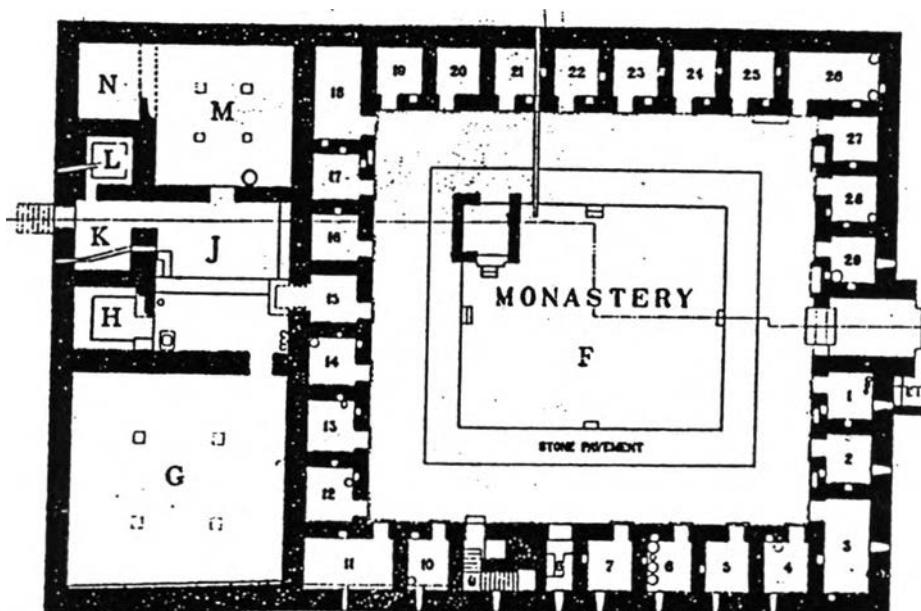
ที่มา C. Craven Roy. Indian Art : Fig 27

⁴⁵ Ibid.,p. 21

⁴⁶ S.R. Wauchop. The Buddhist Cave Temples of India. (New Delhi : Cosmo Publications, 1933).p. 47

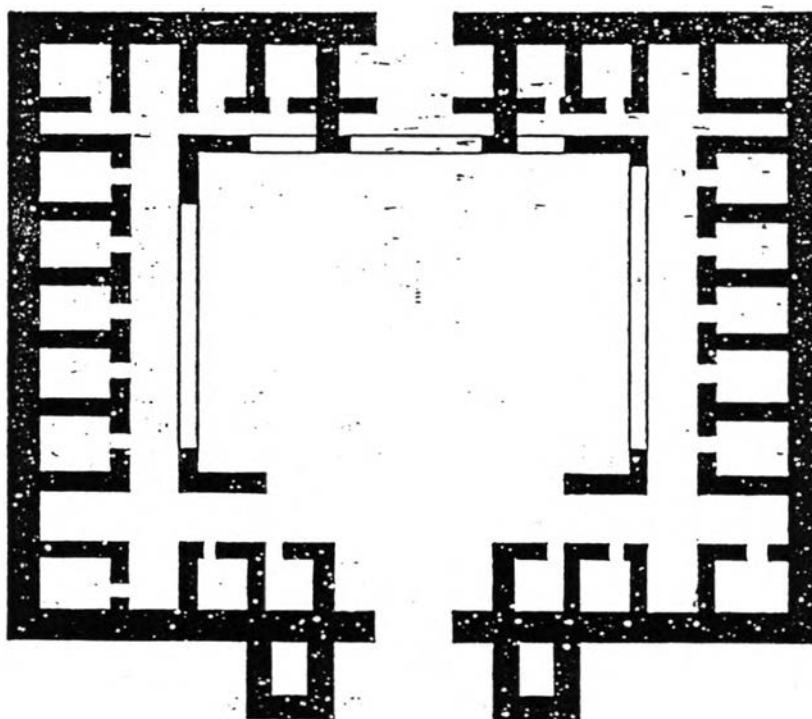
⁴⁷ H. Sarkar. Op.cit.,p. 59

⁴⁸ Percy Brown. Op.cit.,p. 16

ภาพที่ 51 แผนผังวิหารปาลา เมืองตักสิลา(ประมาณ 100 ปีก่อนคริสตกาล)

ที่มา John Marshall, A Guide of Taxila : Fig 13

ภาพที่ 52 แผนผังวิหารสาญจี หมายเลข 51(ประมาณคริสต์วรรษที่ 1-2)

ที่มา Sukuma.Dutt. Buddhist Monastic of India : p. 213.

ศาสนสถานอื่นๆในสมัยโมริยะ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในช่วงสมัยพระเจ้าอโศกนั้น พระองค์ทรงหันมานับถือศาสนาพุทธและทะนุบำรุงพุทธศาสนาในด้านต่างๆเป็นอย่างมาก ส่งเสริมให้แพร่หลายและเป็นพื้นฐานสำคัญซึ่งทำให้พุทธศาสนายังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน แต่ขณะเดียวกันก็ได้ทรงละทิ้งการอุปถัมภ์ลัทธิหรือศาสนาอื่นๆ เช่น พราหมณ์ ศาสนา เช่น เป็นต้น ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ปกครองประเทศ ทรงเน้นเสรีภาพในการนับถือศาสนา ดังนั้นนอกจากจะมีพุทธสถานต่างๆที่กล่าวมาแล้ว ทรงให้สร้างศาสนสถานประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นการขุดเจาะเข้าไปในเนินเขาหินในพื้นที่แถบบริเวณทางด้านตะวันตกของที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา ซึ่งมีเทคนิค การแกะสลักหิน โดยได้รับอิทธิพลจากพวกเปอร์เซีย ที่เข้ามายึดเมืองในแถบทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ก็จะได้รับ การถ่ายทอดวัฒนธรรมผสมผสานกันไปด้วย และศาสนสถานเหล่านี้ถึงแม้ว่าจะไม่ใช่ถ้ำในพุทธศาสนา แต่เนื่องจากมีความคาบเกี่ยวกัน ด้วยเหตุเพราะรูปแบบสถาปัตยกรรมตามที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสนั้นที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ไม่ได้จำกัดรูปแบบเป็นการเฉพาะ แต่เป็นการปรับเปลี่ยนจากสถาปัตยกรรมที่มีอยู่แล้ว ซึ่งสามารถเชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ในอดีตของวิวัฒนาการ และนำมาวิเคราะห์ถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมต่างๆของพุทธสถานที่ผ่านมาได้

ศาสนสถานประเภทถ้ำ

ถ้ำในสมัยโมริยะ เป็นการขุดเจาะเข้าไปในหิน พระเจ้าอโศกและหลานชายของพระองค์ ได้ทรงให้สร้างขึ้นหลายถ้ำด้วยกัน จากการสำรวจพบในสมัยโมริยะมีทั้งหมด 7 ถ้ำ แบ่งเป็น 2 กลุ่มหลักๆคือ กลุ่มที่อยู่ในทิวเขาบาระบา(Baraba Hill) 4 ถ้ำ และกลุ่มที่อยู่ในทิวเขานาคารจุน(Nagarjuna Hill) 3 ถ้ำ ยังมีอีก 1 ถ้ำตั้งห่างไป 16 ไมล์ทางตอนเหนือของคยา(Gaya)⁴⁹ ถ้ำทั้งหมดนี้เพื่อให้เป็นที่พักอาศัยของนักบวช, นักพรต (Ajivika) ซึ่งถือสันโดษ และใช้เป็นที่ประชุมเพื่อประกอบพิธี การบูชาสักการะ เป็นต้น การอยู่อาศัยของนักพรตเหล่านี้จะอยู่อย่างถาวรและปฏิบัติตนอย่างต่อเนื่อง ซึ่งต่างกับการเข้าพรรษาในพุทธศาสนา⁵⁰ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

Percy Brown มีความเห็นเช่นเดียวกันว่าถ้ำที่สร้างขึ้นนี้ไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา แต่เป็นการส่งเคราะห์ให้กับนักบวชซึ่งอยู่นอกศาสนาพุทธ⁵¹ อีกทั้งความหมายคำว่า " Ajivika" ที่ตรงกับความหมายที่แท้จริงนั้นยังไม่ชัดเจนนัก แต่โดยทั่วไปหมายถึงสาวกหรือผู้ที่ออกบวชในลัทธินอกศาสนา ของท่านโกศล(Gosala) ซึ่งอยู่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า(Gautama) และมหาวิระ(Mahavira)⁵² แต่อย่างไรก็ตาม ประเพณีการเข้าอยู่ในถ้ำนั้นมีมาตั้งแต่สมัยพระเวท อันเป็นความเชื่อในเรื่องการเข้าป่าออกบวช บำเพ็ญตบะ เพื่อการหลุดพ้นในบั้นปลายชีวิต การออกป่าเป็นขั้นตอนของชีวิตในขั้นที่สามเรียกว่า วนปรัสถ์(Vanaprastha)⁵³ ถ้ำต่างๆทั้ง 7 ถ้ำ ที่เสร็จสมบูรณ์มีทั้งหมด 3 ถ้ำ ดังนี้

ถ้ำโลมัสฤาษีและถ้ำสุทามะ(Lomas Rishi and Sudama)

ถ้ำในสมัยพระเจ้าอโศกที่จัดได้ว่าเป็นตัวอย่างของถ้ำเจติยะ (Chaitya) ที่เป็นวิธีการการขุดเจาะเข้าไปในหินยุคแรกเริ่มที่เก่าที่สุด สร้างขึ้นในช่วงปีที่ 12 ในรัชกาลพระเจ้าอโศก(284 ปีก่อนคริสตกาล) ได้รับแนวคิดมา

⁴⁹ S.R. Wauchop. The Buddhist Cave Temples of India. (New Delhi : Cosmo Publications, 1933).p. 21

⁵⁰ C. Craven Roy . Indian Art (London : Thame and Hudson, 1976) p. 48

⁵¹ Percy Brown. Op.cit., p. 10

⁵² S.R. Wauchop. Op.cit.,p. 22

⁵³ มาสุข อินทราวุธ เรื่องเดียวกัน หน้า 14.

จากถ้ำที่ขุดขึ้นของพวกเปอร์เซีย และรูปแบบของถ้ำที่ขุดเจาะนั้น ก็เลียนแบบโครงสร้างอาคารเครื่องไม้กลางแจ้ง ทั่วๆ ไปอย่างเห็นได้ชัด [ภาพที่ 53] ถ้ำที่มีชื่อเสียงที่สุด ได้แก่ ถ้ำโลมัสฤาษี(Lomas Rishi)และถ้ำสุทามะ (Sudama) ในเนินเขาบารระบา ทั้งสองถ้ำนี้มีรูปแบบผังพื้นภายในถ้ำเหมือนกัน แบ่งเป็น 2 ห้อง[ภาพที่ 54-55] จากภาพแผนผัง ห้องด้านหน้าเป็นโถงทรงประทุน(Barrel-Vaulted Hall) รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีขนาด 32 ฟุต 9 นิ้ว คูณ 19 ฟุต 6 นิ้ว ความสูง 12 ฟุต 3 นิ้ว ลึกเข้าไปด้านในสุดเป็นห้องมีผังพื้นรูปวงกลมหรือรูปไข่ ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 19 ฟุต ภายในเป็นห้องหลังคาทรงโค้ง ความสูงที่กึ่งกลางห้องประมาณ 12 ฟุต 3 นิ้ว ประตูห้องแสดงให้เห็นการสอเข้าหากันของโครงสร้างสองข้างประตู ด้านหน้าทางเข้าประตูห้องภายใน มีลักษณะคล้ายกับหลังคามุงด้วยหญ้า มีชายคายยื่นตกลงมาเหนือประตูห้อง และผนังห้องมีการสลักร่องแนวตั้งแสดงให้เห็นเป็นวัสดุผิว ซึ่งน่าจะทำด้วยไม้กระดานหรือไม้ไผ่วางเรียงประกบกันแนวตั้ง ผิวพื้นผนังมีการขัดเคลือบเป็นเงามันใสคล้ายกระจก⁵⁴ ซึ่งเป็นเทคนิคจากพวกเปอร์เซีย ในตอนต้นสมัยโมริยะหรืออาจจะก่อนหน้านั้นในสมัยปลายพุทธกาล พบว่ามีการใช้มาก่อนกับงานเซรามิคดินเผา อิฐเคลือบ และภาชนะเครื่องใช้ที่ทำจากดินเผาแล้วเคลือบ ซึ่งขุดค้นพบบริเวณเมืองฮัสตินาปุระ (Hastinapura)ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และพบทั่วไปในแถบลุ่มแม่น้ำคงคา⁵⁵ การเคลือบผิวดังกล่าวนี้ในถ้ำก็น่าจะมีวัตถุประสงค์เช่นเดียวกันกับงานเซรามิค คือ การกันซึมของน้ำหรือป้องกันความชื้นผนังภายในถ้ำ

ตัวอย่างที่ถ้ำโลมัสฤาษีนั้น จะแสดงให้เห็นชัดเจนถึงรูปตั้งของอาคารด้านหน้า ซึ่งเลียนแบบเครื่องไม้เป็นโครงสร้างระบบเสา-คาน ด้านสกัดของอาคารแสดงให้เห็นเสาโครงสร้างสี่เหลี่ยม ตั้งขึ้นเอียงสอเข้าหากันรองรับเส และคานโค้ง 3 แถวเว้นช่องห่างกัน ระหว่างช่องว่างคานดูเหมือนช่องตาข่าย เลียนแบบการสานเป็นตารางซึ่งทำขึ้นจากไม้ไผ่ผ่าซีกหรือกุ่มไม้เป็นช่องๆ ซึ่งมีประโยชน์เป็นช่องระบายอากาศ และให้แสงสว่างจากภายนอกสอดส่องเข้าไปภายในอาคารได้บ้าง ช่องแฉกช่องว่างเหนือประตูแกะสลักเป็นรูปขบวนช้างสักการะสถูป⁵⁶ [ภาพที่ 56] หลังคาเป็นทรงประทุนโค้งสอดรับกับโถงภายในที่กล่าวมาแล้ว วัสดุมุ่งตามความเห็นของ Percy Brown กล่าวว่า จากลักษณะรูปร่างของหลังคาซึ่งเรียบโค้ง คล้ายการปั้นหรือการฉาบทับด้วยดิน⁵⁷

ถ้ำโกปิกะ (Gopika)

ถ้ำโกปิกะ หรือถ้ำนาคาร์จุน(Nagarjuni) [ภาพที่ 57] เป็นถ้ำที่มีความสำคัญที่สุดในกลุ่มทิวเขานาคาร์จุน สร้างขึ้นโดยพระเจ้าทศระ(Dasaratha) หลานพระเจ้าอโศก ประมาณหลัง 232 ปีก่อนคริสตกาล ถ้ำโกปิกะมีรูปแบบผังพื้นภายในถ้ำต่างกับถ้ำโลมัสฤาษี และถ้ำสุทามะ ตรงที่ไม่มีห้องแยกออกมาที่ปลายสุดของถ้ำ ผังพื้นของถ้ำโกปิกะ จากการสำรวจโดย A. Cunningham ประกอบด้วยห้องโถงเดียว มีขนาด 46 ฟุต 5 นิ้ว คูณ 19 ฟุต 2 นิ้ว(14.5 ม. x 6.3 ม.) ประตูทางเข้าอยู่ตรงกลางด้านความยาวของถ้ำ ภายในถ้ำไม่มีเสาใดๆ จะเห็นว่าลักษณะแผนผังรูปสี่เหลี่ยมปลายโค้งมน เหมือนกับผังพื้นของวิหารชีวทวาราม เมืองราชคฤห์ ความสูงของหลังคาทรงโค้งแหลมที่จุดกึ่งกลางห้อง 10 ฟุต 6 นิ้ว(3.2 ม.) ด้านหน้าทางเข้าถ้ำ มีความเป็นไปได้ว่าการตก

⁵⁴ S.R. Wauchop Op.cit., p. 22-23.

⁵⁵ Wheeler Mortime. Civilizations of the Indus Valley and beyond. (London : Thames and Hudson, 1996) p. 99-100.

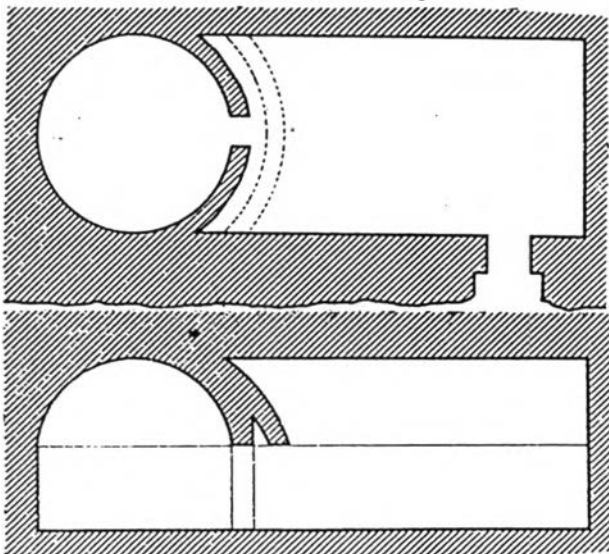
⁵⁶ C. Craven Roy . Op.cit., p. 48

⁵⁷ Percy Brown. Op.cit., p. 11

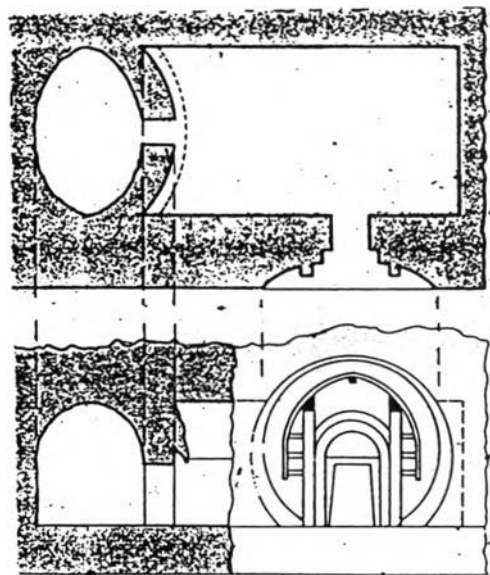

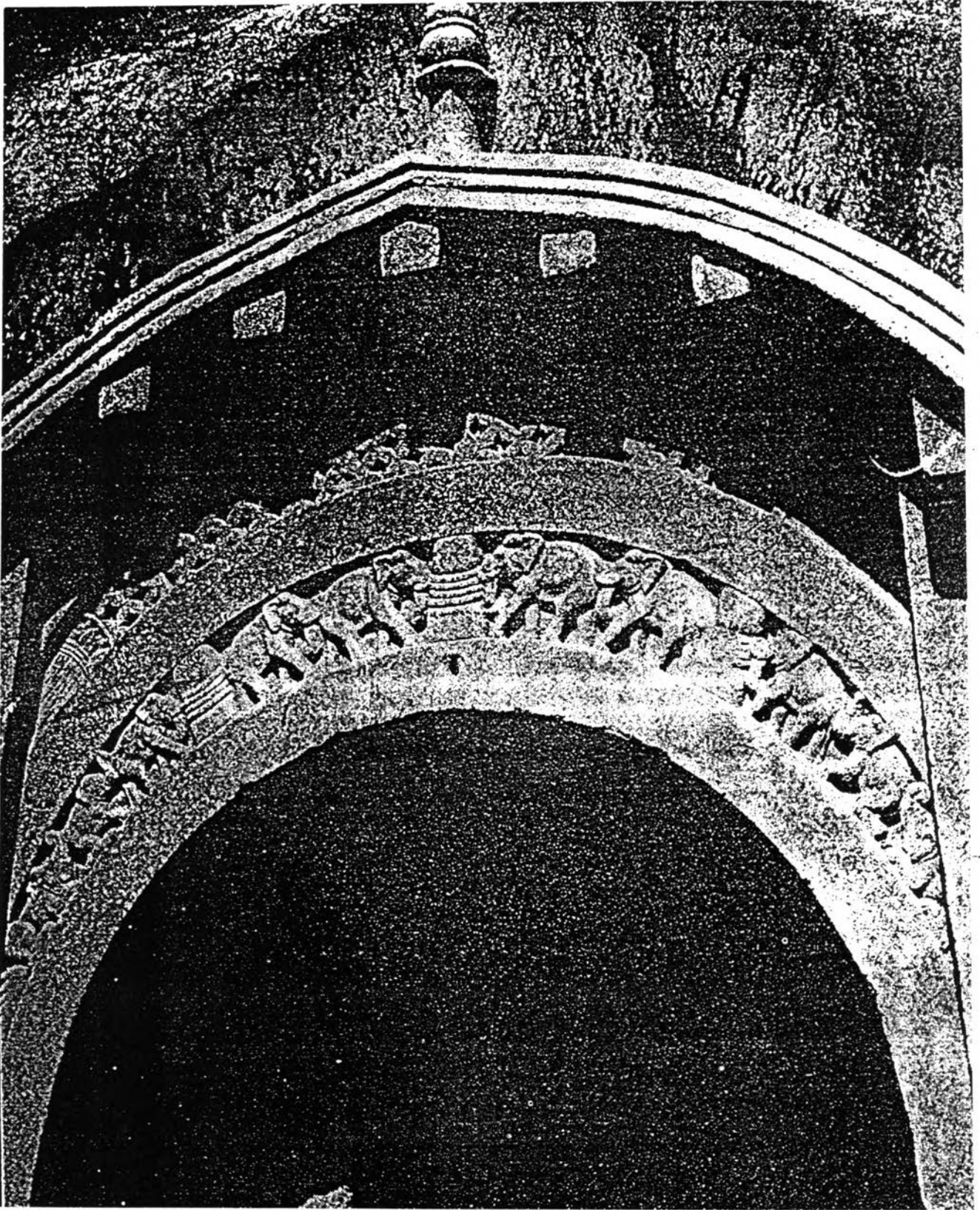
ภาพที่ 53 รูปด้าน หน้าถ้ำโลมัสฤาษี สมัยโมริยะ(284 ปีก่อนคริสตกาล)
 ที่มา Benjamin Rowland The Art and Architecture of India : p.64

ภาพที่ 54 แผนผังถ้ำสุทามะ สมัยโมริยะ
 (284 ปีก่อนคริสตกาล)
 ที่มา Henry Steirlin. Inde : p. 33

ภาพที่ 55 แผนผังถ้ำโลมัสฤาษี สมัยโมริยะ
 (284 ปีก่อนคริสตกาล)
 ที่มา Satish Grover The Architecture of India
 : p. 33

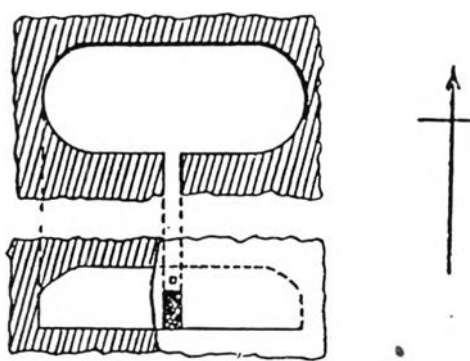
ภาพที่ 56 ลักษณะด้านหน้าถ้ำโลมัสฤาษี การเจาะช่องระบายอากาศเหนือประตู(ประมาณ 284 ปีก่อนคริสตกาล)

ที่มา Satish Grover. The Architecture of India : p. 64

แต่งด้านหน้าถ้ำ แสดงถึงอาคารเครื่องไม้เช่นเดียวกัน เพราะยังอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันกับถ้ำโลมัสฤาษีและถ้ำสุทามะ ซึ่งการแกะสลักเลียนแบบอาคารเครื่องไม้กล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบสมัยนิยมในสมัยโมริยะ⁵⁸

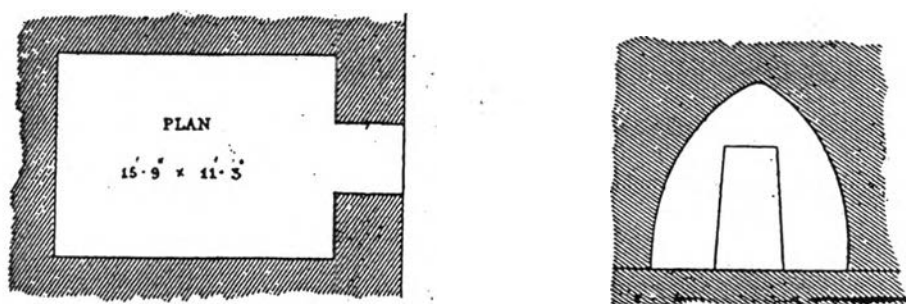
ถ้ำสิตามารี(Sitamarhi)

ถ้ำสิตามารี[ภาพที่ 58] อยู่บริเวณทางเหนือของคยา(Gaya) ประมาณ 16 ไมล์ ชุดเจาะเข้าไปในหินภูเขาใหญ่ในพื้นที่แถบนั้น ภายในเป็นห้องโถงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดกว้าง 11 ฟุต 3 นิ้ว ยาว 15 ฟุต 9 นิ้ว ช่องประตูกว้าง 2 ฟุต 1 นิ้ว สูง 4 ฟุต 4 นิ้ว เอียงสอบขึ้นไปส่วนบนของประตูมีขนาดแคบลงเหลือความกว้างเพียง 1 ฟุต 11 นิ้ว เพดานภายในห้องโถง เป็นรูปทรงโค้งแหลมหรือทรงประทุนโค้ง ฉันทักกล่าวได้ว่ามีผิวขัดสีเป็นมัน มีความเงาสวยงามมากกว่าถ้ำอื่นๆ ที่กล่าวมาของถ้ำในสมัยโมริยะ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในต้นสมัยโมริยะ หรือในช่วงใกล้เคียงกัน กับถ้ำโลมัสฤาษีและถ้ำสุทามะ หรืออาจจะก่อนหน้านั้น เพราะรายละเอียดอื่นๆ เช่น ด้านหน้าของถ้ำไม่ปรากฏการตกแต่งใดๆ และรูปแบบซึ่งเรียบง่ายกว่ามาก⁵⁹

ภาพที่ 57 ถ้ำโกปิคะในช่วงปลายสมัยโมริยะ(ประมาณหลัง 232 ปีก่อนคริสตกาล)

ที่มา H.Sarkar. Studies in early Buddhist Architecture of Indian : Fig 3

ภาพที่ 58 ถ้ำสิตามารี สร้างขึ้นประมาณต้นสมัยโมริยะ

ที่มา J.D. Béglar. A Tour through the Bengal Province. : Plate V.

⁵⁸ H.Sarkar. Op.cit., p. 15-16

⁵⁹ J.D. Béglar Report of A Tour Through the Bengal Province. (Varanasi : Indological Book House, 1966), p. 106-107.

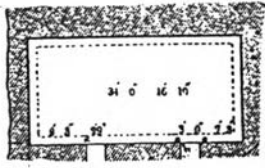
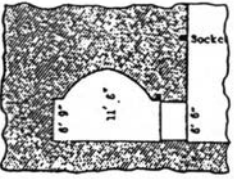
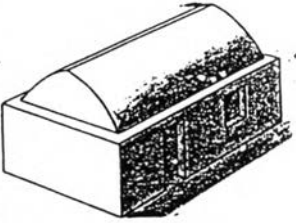
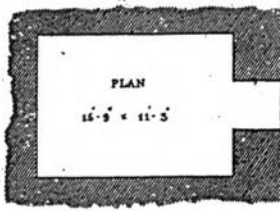
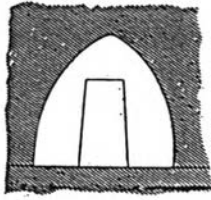

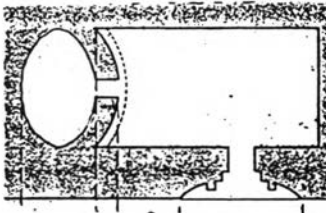
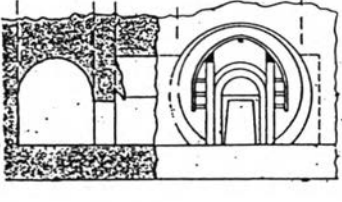
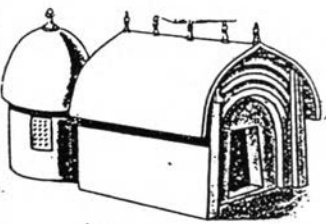
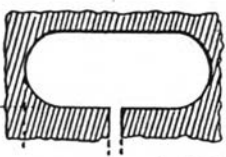
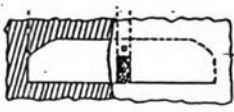
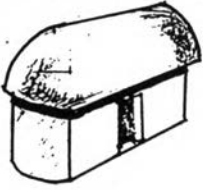

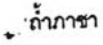
บทวิเคราะห์ :

วิวัฒนาการพุทธสถานสมัยพุทธกาลจนถึงสมัยโมริยะ

การกำเนิดขึ้นของพุทธสถานในระยะแรกเริ่ม มีแนวทางตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกซึ่งเป็นการตรัสขึ้นในระหว่างเหตุการณ์นั้นกำลังดำเนินอยู่ กล่าวคือ เริ่มต้นจากลักษณะที่เป็นอารามไม่มีสิ่งก่อสร้างใดๆ ค่อยๆก่อตัวขึ้นตามลำดับบนพื้นฐานแห่งความศรัทธา จนกระทั่งการเกิดขึ้นของอาคารพุทธสถานต่างๆ ในอาราม อาคารพุทธสถานเหล่านี้ก็มีมุ่งประโยชน์ใช้เป็นที่ปฏิบัติธรรม ที่อยู่เพื่อการสำรวม กาย วาจา ใจ เพื่อปฏิบัติธรรม อันเป็นเครื่องบรรเทาทุกข์ต่อผู้ศรัทธาเลื่อมใสเหล่านั้น ยังไม่มีการแบ่งเขตพุทธาวาสหรือสังฆาวาสเหมือนในปัจจุบัน) พร้อมทั้งอาคารสาธารณูปโภคต่างๆที่จำเป็นต่อการใช้สอยในชีวิตประจำวัน การสร้างอาคารหรือวิหารที่ใช้ในการอยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ ก็ไม่ได้จำกัดว่าจะต้องอยู่ภายในเขตอารามที่กล่าวมาทั้งหมด แต่จะมีลักษณะกระจายกันออกไปในที่ต่างๆ ซึ่งเป็นที่พักในระหว่างการเดินทางเผยแพร่พระธรรมคำสอน หรือที่ซึ่งมีความสงบร่มรื่น เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม เช่น ตามถ้ำต่างๆ หรือภูที่สร้างขึ้นอยู่อาศัยเฉพาะตนในระหว่างจำพรรษาในช่วงฤดูฝน ในสมัยพุทธกาลจากหลักฐานพบว่ารูปแบบพุทธสถานส่วนใหญ่เป็นประเภทเสนาสนะ ซึ่งมีที่มาสอดคล้องกับลักษณะสถาปัตยกรรมท้องถิ่น ตามสมมติฐานแนวคิดในเมืองต้น ต่อมาก็มีรูปพุทธสถานประเภทสักการะเพิ่มขึ้นภายหลังสมัยพุทธกาล โดยใช้สัญลักษณ์ต่างๆ แทนองค์พระพุทธรเจ้า และมีวิวัฒนาการไปตามคติความเชื่อซึ่งแยกออกไปตามแต่ละนิกายซึ่งจะกล่าวโดยภาพรวมในแต่ละประเภทวิวัฒนาการ ดังนี้

ถ้ำ

รูปแบบพุทธสถานในสมัยพุทธกาล จากข้อมูลเบื้องต้นนี้ พบว่าในรูปแบบเสนาสนะ 5 ชนิดที่พระองค์ทรงอนุญาตนั้นอันได้แก่ วิหาร, เรือนชั้น(ปราสาท), เรือนโล้น(ห่มมียะ), เรือนมุงแถบเดียว(อัมพโยค) และถ้ำ(คูหา) เสนาสนะซึ่งเกิดขึ้นในลำดับแรก คือ ถ้ำ ซึ่งเดิมก่อนที่จะทรงมีพุทธบัญญัติเป็นเสนาสนะ ถ้ำตามธรรมชาติก็ใช้เป็นที่พำนักอยู่ก่อนแล้ว แต่ดูเหมือนว่าภายหลังจากที่ทรงมีพุทธบัญญัติ ถ้ำเป็นสถาปัตยกรรมที่ได้ถูกสร้างขึ้น จากตัวอย่างที่ถ้ำสัตตบพวน เมืองราชคฤห์ เป็นถ้ำแห่งเดียวที่มีปรากฏหลักฐานว่าเป็นถ้ำในพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยพุทธกาล จะเห็นได้ว่ามีรูปแบบแผนผังที่เป็นลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้า เพดานภายในก็สะท้อนรูปแบบทรงหลังคาโค้งแหลม(Barrell-vaulted roof) ตามแบบสถาปัตยกรรมท้องถิ่น ซึ่งรูปแบบแผนผังเช่นนี้ในช่วงประมาณต้นสมัยโมริยะ ก็ยังพบที่ถ้ำสิตตามาริเป็นถ้ำที่อยู่อาศัย ซึ่งไม่ใช่ถ้ำในพุทธศาสนา ในลัทธิศาสนาอื่นในสมัยโมริยะซึ่งก็ยังคงมีพิธีบวงสรวงอยู่ ถ้ำก็ใช้เป็นที่ประกอบพิธีดังกล่าวด้วย นอกจากการอยู่อาศัยของนักบวช ซึ่งที่ถ้ำโลมัสฤาษีแสดงให้เห็นชัดเจน ลักษณะแผนผังประกอบด้วยอาคาร 2 หลัง ด้านหน้าคล้ายคลึงกับถ้ำสัตตบพวน แต่ด้านหลังสถานที่ยังบวงสรวง แสดงให้เห็นเป็นห้องวงกลมหรือรูปไข่แยกออกไป จะเห็นว่ามืองค์ประกอบรูปเรขาคณิต 2 รูปคือ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และรูปทรงกลม ซึ่งทั้งสองรูปนี้ก็ใช้องค์ประกอบในงานสถาปัตยกรรมทั่วไปของสังคมมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือย้อนไปถึงสมัยพระเวท ส่วนถ้ำโกปิคะซึ่งสร้างในสมัยหลานของพระเจ้าอโศก ผังลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมนโค้งครึ่งวงกลม แผนผังลักษณะนี้ซึ่งแสดงให้เห็นที่วิหารชีวกวาราม และเขตวันวิหาร จึงเป็นไปได้ว่าไม่ใช่รูปแบบที่เกิดขึ้นภายหลังสมัยพุทธกาล แต่อย่างไรก็ดีวิวัฒนาการรูปแบบแผนผังในถ้ำไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก เป็นการผสมผสานระหว่างรูปเรขาคณิต 2 รูปคือ วงกลม และสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งในถ้ำภาซากิปรากฏในลักษณะดังกล่าวที่ปลายสุดของถ้ำ ซึ่งเป็นที่ตั้งของสถูป เพียงแต่เปลี่ยนแปลงในเชิงเทคนิคในการก่อสร้างเท่านั้น คือนิยมเข้าไปขุดเจาะอยู่ในถ้ำมากขึ้น[ภาพที่ 59]

ตั้งพื้น	รูปตัด	
		
		
		
		
		

ถ้ำสี่ศตวรรษ

ถ้ำลีตามารี

ถ้ำโลมัลกาซี

ถ้ำโกปีตะ

ถ้ำกาซา

ภาพที่ 59 เปรียบเทียบพัฒนาการของถ้ำจากสมัยพุทธกาลจนถึงปลายสมัยโมริยะ(ประมาณ 544-185ปีก่อนคริสตกาล)
ที่มา : จากการวิเคราะห์โดยผู้วิจัย

วิหาร

วิหาร ที่อยู่อาศัยทั่วไปของชุมชน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้เป็นเสนาสนะรูปแบบหนึ่ง จากการศึกษา ค้นคว้าตามข้อมูลพบว่า มีลักษณะการก่อสร้างในสมัยพุทธกาล 2 แบบ[ภาพที่ 60] คือ

1. รูปแบบที่สร้างอยู่บนโครงสร้างฐานก่อด้วยหินหรืออิฐ รูปแบบวิหารที่ก่อสร้างบนฐานอิฐหรือหิน แบ่งตามลักษณะแผนผังได้ 3 รูปแบบคือ

1.1 แผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า รูปแบบวิหารหลังคาทรงประทุนโค้งประดับยอดบราลี 2 ยอดที่ปลายแต่ละด้านของหลังคา วิหารบางหลังไม่มีฐานรองรับ ด้านหน้ามีมุขยื่นและซุ้มประตูทรงประทุนโค้งปกคลุมทางเข้าวิหาร ขนาดแผนผังสันนิษฐานจากรูปลักษณะของอาคารและแนวทางในพระวินัยปิฎก ซึ่งระบุเป็นแผนผังสี่เหลี่ยมขนาดโดยประมาณ 7x12 คืบหรือประมาณ 2.10x3.6 เมตร(เทียบจากความกว้างแผ่นอิฐจากการรวบรวมที่สาญจีมีขนาด 10 นิ้ว ที่สลับปรับปรววา 10.5 นิ้ว พบว่าอิฐที่สถาปนารุทมีขนาดกว้างที่สุดประมาณ 12 นิ้ว) 1 คืบจึงประมาณ 30 ซม. ซึ่งเมื่อเทียบกับขนาดตามที่ระบุไว้โดย ฤทัย ใจจงรัก ได้ให้ขนาดวิหารเฉพาะตนเท่ากับ 2.343x4.017 เมตร(1 คืบเท่ากับ 0.334 ม.) ก็มีความใกล้เคียงกัน เพราะชนชาวอารยันในสมัยพุทธกาลจะมีรูปร่างสูงใหญ่

1.2 แผนผังวงกลม รูปแบบวิหารมีผังวงกลม หลังคาทรงโดม ตรงกลางประดับยอดบราลี 1 ยอด รูปแบบวิหารทรงกลม ในพระวินัยปิฎกไม่ได้ทรงมีพุทธบัญญัติไว้ แต่ไม่ได้ตรัสห้ามการใช้เสนาสนะทรงกลม รูปแบบดังกล่าวนี้ เป็นรูปแบบเดียวกับที่อยู่ของนักพรต หรือผู้ถือศีล และเป็นที่อยู่อาศัยซึ่งมีมาตั้งแต่ในสมัยพระเจ้า

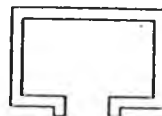
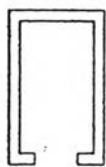
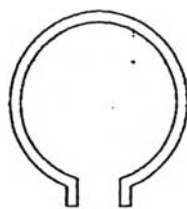
1.3 แผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมนโค้งทั้งสองด้าน รูปแบบซึ่งพบจากซากฐานที่ชิวกวานาราม และภาพสลักที่สาญจีแสดงถึงเขตวันวิหาร ที่ราชคฤห์มีทั้งหมด 3 หลัง โดยวิหาร 2 หลังหันหน้าเข้าหากันล้อมรอบลานเปิดโล่ง ลักษณะเป็นวิหารโถงตามพุทธบัญญัติ ซึ่งจะเห็นมีการกันห้องไว้ริมด้านหนึ่งของโถงในวิหารตามพุทธบัญญัติ ส่วนที่เขตวันวิหารกล่าวได้ว่าเป็นวิหารซึ่งย่อขนาดของวิหารชิวกวานาราม ทำให้ทราบถึงรูปแบบของวิหารชิวกวานารามได้ชัดเจนขึ้น ซึ่งรูปทรงหลังคาจากที่เขตวันวิหารแสดงให้เห็นเป็นรูปแบบหลังคาทรงประทุนโค้งประดับยอดบราลี 4 ยอด และด้านจั่วของอาคารก็ปรับเปลี่ยนเป็นมนโค้งเข้าหากัน เหนือประตูมีซุ้มโค้ง ส่วนที่วิหารชิวกวานารามอาจจะไม่มียอดบราลีประดับอยู่ เพราะเป็นวิหารโถงทั่วไป

2. แบบที่สร้างอยู่บนโครงสร้างเสา(มีใต้ถุนเปิดโล่ง)

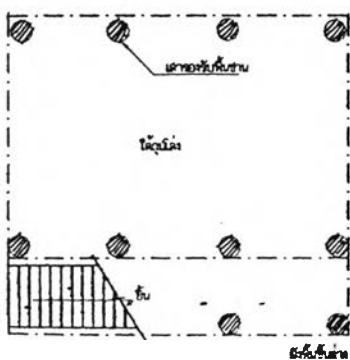
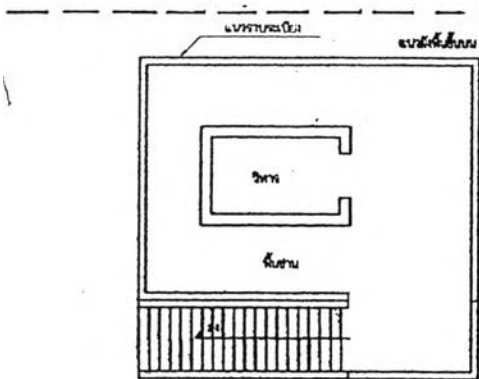
วิหารซึ่งสร้างอยู่บนโครงสร้างเสา(มีใต้ถุนเปิดโล่ง) จากภาพที่เวสาลีจะเห็นได้ถึงลักษณะภูฏาคารศาลา ในสมัยพุทธกาล ซึ่งมีการจารึกไว้ด้านบนของภาพสลัก แผนผังอาคารปรากฏเป็นรูปแบบแผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า รูปแบบของอาคารก็ไม่ต่างจากวิหารเฉพาะตนที่สร้างบนฐานอิฐหรือหิน ลักษณะหลังคาก็มีรูปทรงประทุนโค้งประดับยอดบราลีเช่นเดียวกัน ภูฏาคารศาลาตามข้อสรุปของผู้วิจัยหมายถึง อาคารซึ่งสร้างอยู่บนโครงสร้างเสา(ปลายเสา) มีพื้นชานและระเบียงล้อมรอบเป็นบริเวณ(คล้ายกับพื้นคาดฟ้า) มีบันไดมองเห็นได้จากภายนอกขึ้นสู่ตัวอาคารโดยตรง ซึ่งภูฏาคารในความหมายที่แปลกันว่าเรือนยอด⁶⁰ หากพิจารณาให้สอดคล้องตามความหมายนี้ก็คือ อาคารที่ยกขึ้นไปสร้างอยู่บนปลายเสาหรือยอดเสา ไม่มีชั้นพื้นอาคารอื่นๆอีกต่อจากชั้นนี้ เป็นเพียงอาคารชั้นเดียว(ไม่นับชั้นส่วนที่เป็นโครงสร้างเสาหรือใต้ถุนโล่งๆ) จึงเรียกว่า ชั้นยอด หรือเป็นชั้นที่สูงที่สุดของอาคาร

⁶⁰ เลื่อน วรรณรัตต์. พระอารามครั้งพุทธกาล. (พระนคร : โอเดียนการพิมพ์, 2512) หน้า 72

118

ประเภทที่ตั้งบนฐานหรือระดับดิน

ประเภทที่ตั้งอยู่บนโครงสร้างเสาค้ำ

ภาพที่ 60 ภาพลายเส้นรูปแบบเสนาสนะประเภทวิหารและกุฎาคารสมัยพุทธกาล ข้อมูลจากภาพสลักต่างๆ
ที่มา : โดยผู้วิจัย

และเป็นรูปแบบอาคารซึ่งแตกต่างจากรูปแบบอื่นๆ โดยเฉพาะจากความหมายข้างต้น ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับรูปแบบเรือนโถง(ห้มมียะ) ของพระพุทธโฆสะ ซึ่งจะวิเคราะห์ในรายละเอียดของเรือนโถงที่ได้กล่าวมาแล้วในบทวิเคราะห์(บทที่3)

จากการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบวิหารกับที่อยู่อาศัยของชาวบ้านทั่วไป จะเห็นว่าภาพสลักต่างๆที่แสดงถึงวิหารในสมัยพุทธกาล จะมีรูปแบบแผนผังสอดคล้องกันกับแผนผังอาคารที่อยู่อาศัยของชาวบ้านทั่วไป [ภาพที่ 61] ล้วนมีที่มาจากที่พักอาศัยทั่วไปในชนบทตามพุทธบัญญัติรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ทรงอนุญาต หรือพุทธบัญญัติแผนผังอาคารในพระวินัยปิฎก⁶¹ และยังคงแสดงให้เห็นในถ้ำที่กล่าวมาแล้ว รูปแบบวิหารส่วนมากในสมัยพุทธกาลเป็นลักษณะวิหารเดี่ยวเฉพาะตน ต่อมาก็จัดวางเป็นกลุ่มๆล้อมรอบลาน ซึ่งจะเห็นได้จากการจัดกลุ่มในถ้ำปลายสมัยโมริยะ เช่น ถ้ำวิหารภาษา และในราวต้นคริสตวรรษที่ 1-2 วิหารที่อยู่อาศัยก็พัฒนาเข้าสู่ความซับซ้อนของการจัดกลุ่มอาคาร เช่น วิหารที่ปีปาลา ตักศิลา และวิหารที่สาญจี ซึ่งในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นการจัดวางผังวิหารที่รวมเอาห้องต่างๆ หรือต่างประเภทการใช้สอยตามพุทธบัญญัติ เข้ามารวมกันในอาคารหลังเดียว เช่น ที่อามน้ำกับที่นอน หรืออุโบสถกับที่นอน เป็นต้น ซึ่งประโยชน์ใช้สอยที่ต่างกันในอาคารหลังเดียวกันยังไม่มีปรากฏชัดเจนในสมัยพุทธกาล เพราะมีข้อเสียคือทำให้เกิดการรบกวนต่อการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์รูปอื่นๆ เนื่องจากต้องอาศัยอยู่ร่วมกัน

เรือนโถง(ห้มมียะ)

ในสมัยพระเวท(Vedic Period) คำว่า "ห้มมียะ" มีความหมายถึงห้องชั้นบนสุดของอาคาร หรือตั้งอยู่บนชั้นสูงสุดของอาคาร⁶² ความหมายตามสารานุกรมพระพุทธศาสนาอธิบายว่า เป็นเรือนมีหลังคาที่มีลานพระจันทร์ส่องถึง ได้แก่หลังคาตัด⁶³ ในอรรถกถาอธิบายว่าอาคารซึ่งมีชั้นบนเป็นดาดฟ้าหรือหลังคาแบน(Flat Roof)⁶⁴ จากภาพที่ 27 ซึ่งได้วิเคราะห์จากรูปแบบของเรือนชั้นมาก่อนหน้านี้ จะเห็นได้ถึงความสับสนของลักษณะรูปแบบของห้มมียะซึ่งมีความหมายที่ซ้ำซ้อนกับเรือนชั้น หรือสรุปได้ว่าเป็นชนิดหนึ่งของประเภทเรือนชั้น ซึ่งดูเหมือนว่าจะไม่ชัดเจน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแยกประเภทไว้

รูปแบบปราสาทหลังคาตัด ซึ่งมีปรากฏในอรรถยามรามายณ ตอนสุครีพหักฉัตรว่า เมื่อพระรามยกทัพเข้าไปตีเมืองลังกา ทศกัณฐ์พามเหสีและนางสนมขึ้นไปดู กองทัพพระรามบนหลังคาปราสาท มีพนักงานถวายพระกลด(คือกัณฉัตร) อันแสดงว่าปราสาทนั้นมีหลังคาตัด แดกร้อนต้องกันร่ม สุครีพเห็นวางโตเช่นนั้นก็ฉุนเฉียวหนึบขึ้นไปหักฉัตร ซึ่งกัณอยู่และทำร้ายร่างกายทศกัณฐ์⁶⁵ จากข้อความตอนนี้ยืนยันได้ว่าลักษณะปราสาทรวมถึงหลังคาตัดด้วย นอกจากพุทธบัญญัติวิสดุมงหลังคาปราสาทซึ่งได้แสดงถึงว่ามีรูปแบบหลังคาตัดไว้ด้วยคือการใช้ปูนขาว ดังนั้นในความหมายที่ว่าเรือนโถงมีหลังคาตัดนั้น จึงไม่สมเหตุสมผลดังกล่าวมาแล้ว หลังคาตัดมีลักษณะแบนราบซึ่งสามารถขึ้นไปใช้สอยได้ หรือเป็นดาดฟ้าของปราสาท หากมีห้องหรือส่วนปกคลุมอยู่บนชั้นดาดฟ้านี้ ก็คือ การนำรูปแบบกฎาคารศาลา ขึ้นไปตั้งไว้บนดาดฟ้า และมีพื้นที่น้อยกว่าพื้นที่ดาดฟ้าโดยมีบันได

⁶¹ อ่างแล้ว หน้า

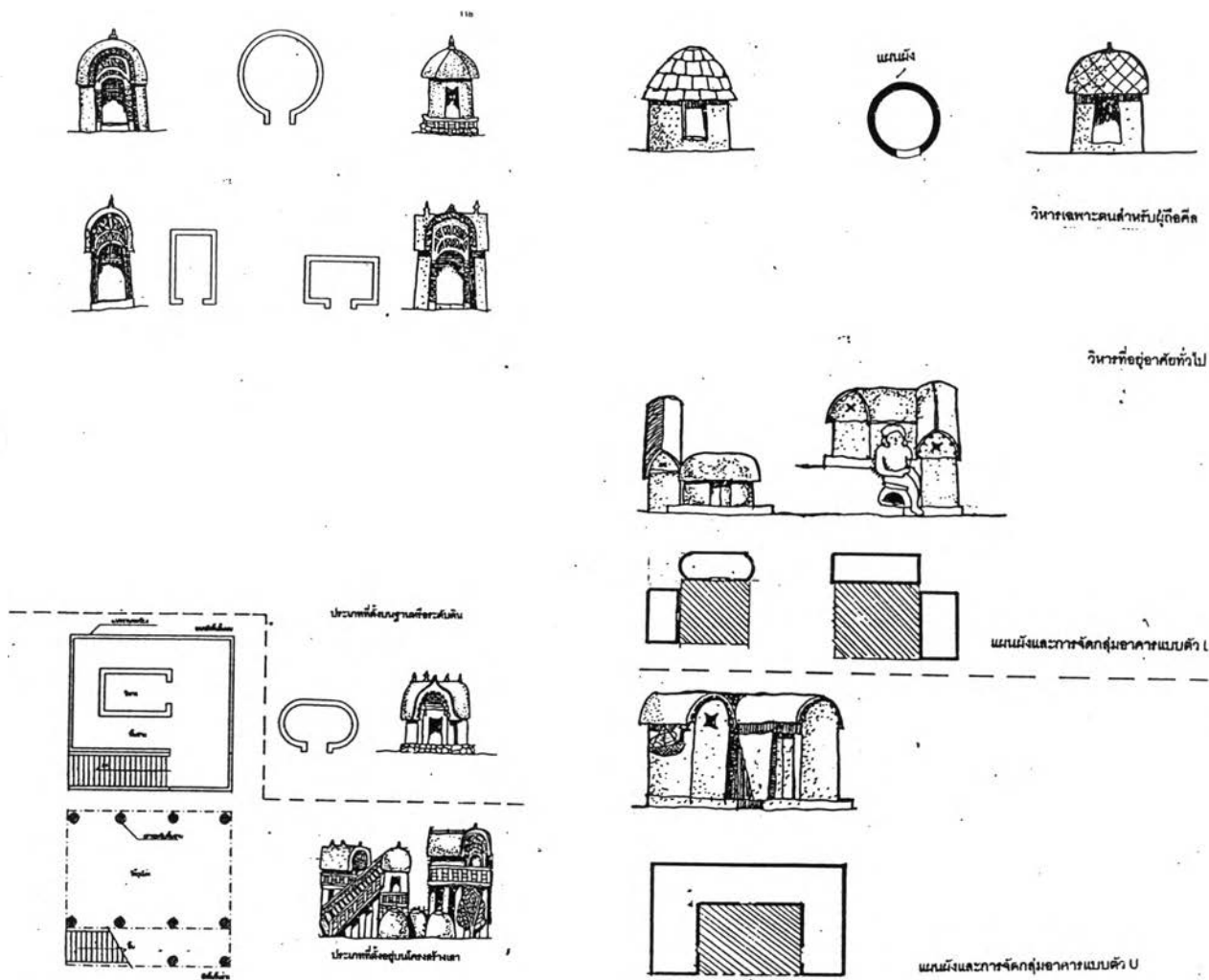
⁶² Pant. Sushila... The Origin and Development of Stupa Architecture in India. (Varanasi : Bharata Manisha, 1976) p. 53.

⁶³ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส.สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. เรื่องเดิม. หน้า 464.

⁶⁴ พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตโต). จาริกบุญ จาริกธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 3.(กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2539) หน้า 292.

⁶⁵ สารานุกรมไทย. ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. เล่ม 18. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2526) หน้า 11321.

ภาพที่ 61 เปรียบเทียบรูปแบบเสนาสนะประเภทวิหารกับที่อยู่อาศัยในชนบททั่วไปในสมัยพุทธกาล

ที่มา : ภาพลายเส้นจากข้อมูลโดยผู้วิจัย

ขึ้นภายนอกจากชั้นดาดฟ้า แยกจากบันไดภายในตัวปราสาท หรือหากไม่มีโครงสร้างที่ยกจากพื้นดาดฟ้าเดิม ก็คือเป็นการตัดเสาชองกฎาคารศาลาทั้งไป [ภาพที่ 62] จึงเป็นการผสมผสานรูปแบบปราสาทหรือเรือนซ้อนชั้นกับ

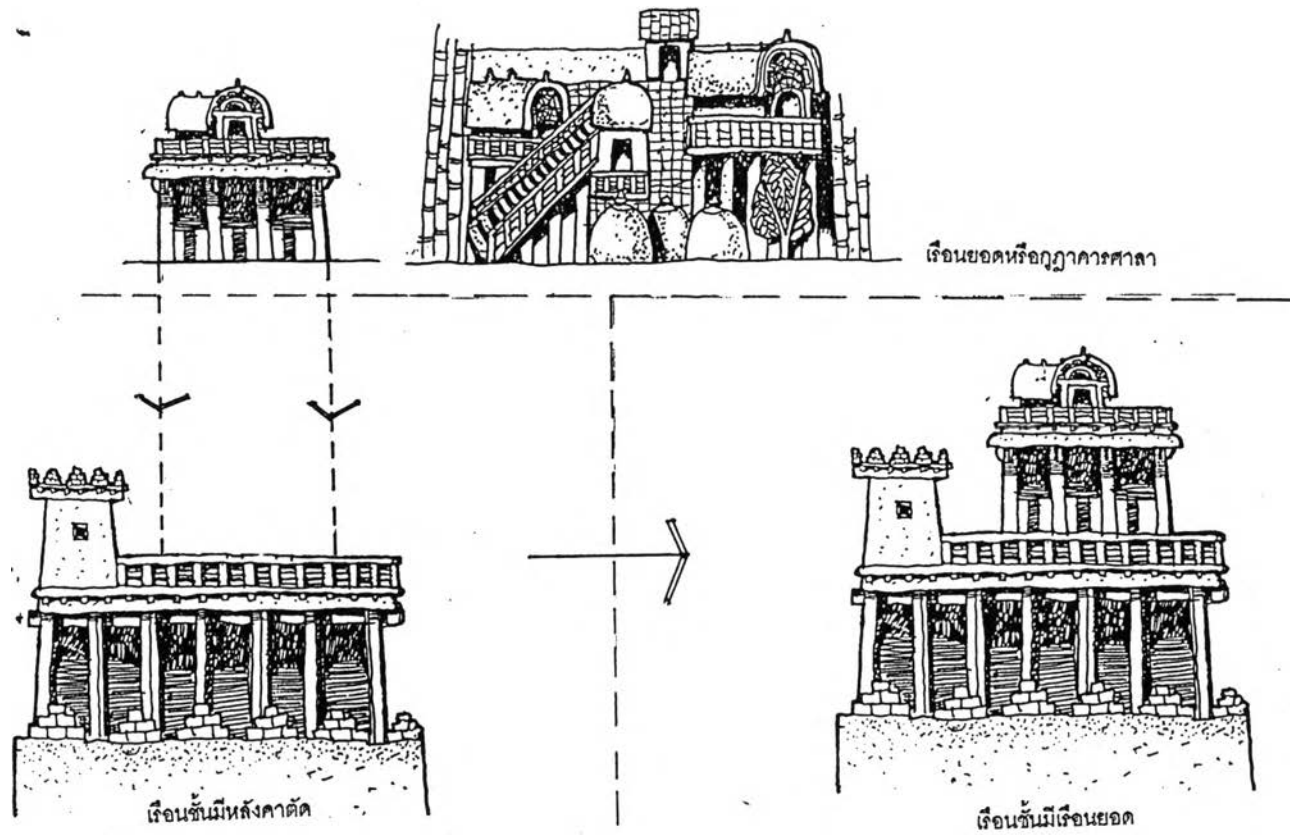
กฎการศาลา เป็นรูปแบบปราสาทประเภทที่มีเรือนยอดหรือห้องบนหลังคาตัดฟ้า ตามความหมายของพระพุทธโฆษาซึ่งอธิบายรูปแบบของหัมมิมยะไว้ว่า "...a Hammiya as a pasada with an attic on top..."⁶⁶ จากความหมายนี้จะเห็นว่าความสำคัญของ"หัมมิมยะ" อยู่ตรงส่วนที่เป็นยอดหรือชั้นสูงสุดของอาคารซึ่งสอดคล้องตามความหมายในสมัยพระเวท ความเป็นรูปแบบปราสาทจึงไม่ใช่ข้อยสำคัญของ"หัมมิมยะ" เพราะอาจจะตั้งอยู่บนโครงสร้างใดๆก็ได้ซึ่งเป็นฐานสูงรองรับและอยู่ในระดับที่สูงมากกว่าฐานปกติทั่วไปที่พระพุทธองค์ตรัสไว้

ดังนั้น ลักษณะของเรือนโถงที่กล่าวว่าเป็นเรือนชั้น หรือมีรูปทรงเป็นหลังคาตัด สรุปได้ว่าไม่มีความเกี่ยวข้องกัน ความหมายที่ใกล้เคียงและชัดเจน คือ เป็นเรือนมีหลังคาที่มีลานพระจันทร์ส่องถึง ได้แก่ หลังคาตัด ความหมายนี้ดังได้กล่าวมาแล้วในบทวิเคราะห์รูปแบบเรือนชั้น กล่าวคือไม่จำเป็นต้องเป็นเรือนชั้น แต่มีพื้นที่ลานพระจันทร์ส่องถึง ซึ่งได้แก่หลังคาตัด(ทำหน้าที่เป็นลาน) หรือบริเวณโดยรอบอาคาร จึงสอดคล้องที่รูปแบบของกฎการศาลานี้เอง ถ้าวิเคราะห์ดูก็จะพบว่า รวมเอาองค์ประกอบเหล่านั้นจากที่ไปเข้าซ้อนกับปราสาทมาครบถ้วนคือ มีพื้นลานรอบบริเวณห้อง(คล้ายพื้นดาดฟ้า) หลังคาตัด ก็คือหลังคาส่วนชั้นล่างที่เป็นใต้ถุนโถงซึ่งเต็มไปด้วยเสามีราวระเบียงโดยรอบ และองค์ประกอบทั้งหมดต้องตั้งอยู่บนระดับโครงสร้างเสาสูงมากกว่าอาคารปกติ เมื่อใช้อธิบายกับกฎการศาลา สิ่งเหล่านี้กลายเป็นลักษณะเด่นของกฎการศาลา ดังนั้น กล่าวได้ว่า รูปแบบตามภาพที่ 37 กฎการที่เมืองเวสาลีนั้นคือ รูปแบบหนึ่งของหัมมิมยะหรือเรือนโถงที่ชัดเจน และนำไปประยุกต์ใช้กับปราสาท ซึ่งปราสาทเดิมอาจจะไม่มีหรือไม่มีหลังคาทรงประทุนโค้งตามรูปแบบทั่วไป มาผสมผสานเป็นรูปแบบที่มีหลังคาตัดและห้องข้างบนหลังคา มีราวระเบียงกันบริเวณดาดฟ้าโดยรอบ ซึ่งเป็นแบบเดียวกับการนำกฎการศาลาไปซ้อนไว้บนชั้นดาดฟ้าของเรือนชั้นหรือปราสาท

รูปแบบของเรือนโถงหรือกฎการศาลานี้ ได้นำไปใช้ในรูปแบบอาคารยกชั้นซึ่งเป็นสถานที่สักการะพระพุทธเจ้า .ในสมัยหลังพุทธกาล[ภาพที่ 63-64] โดยส่วนที่เป็นใต้ถุนโถงเป็นที่บูชาสักการะ ส่วนชั้นบนของอาคารเข้าใจว่าเป็นการสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นที่อยู่ของพระพุทธเจ้า ซึ่งชั้นบนอาจจะไม่มีพื้นที่ใช้งานใดๆแต่สร้างชั้นช่องโถงภายใน เป็นผนังช่องแสงเท่านั้น และไม่มีบันไดปรากฏอยู่ ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้จึงเป็นที่มาของหรมิกกา (harmika)ว่าสืบเนื่องมาจากหัมมิมยะ(harmiya) เนื่องจากในสมัยพุทธกาลเคยเป็นที่พำนักระหว่างการเดินทางของพระพุทธเจ้า ในการเดินทางจากราชคฤห์ไปยังสาวัตถี ซึ่งคดีเรื่องนี้จึงน่าจะเป็นของพระสงฆ์นิคายมหายานซึ่งมีฐานตั้งมั่นที่เวสาลี ซึ่งในการสังคายนาที่เวสาลีครั้งนั้นได้เกิดการแบ่งศาสนาพุทธออกเป็น 2 แนวทางหลักคือเถรวาท และมหานิกาย และช่วงเวลานั้นพระพุทธศาสนาที่เวสาลีมีความรุ่งเรือง และแนวความคิดในพุทธศาสนาจากพระสงฆ์ในเวสาลี ต่อมาก็ได้มีอิทธิพลต่อรูปแบบในศิลปะสมัยอมราวดี

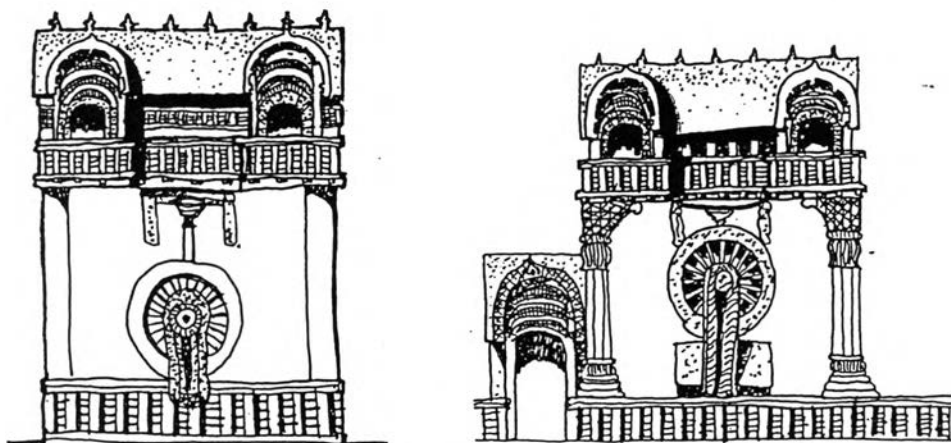
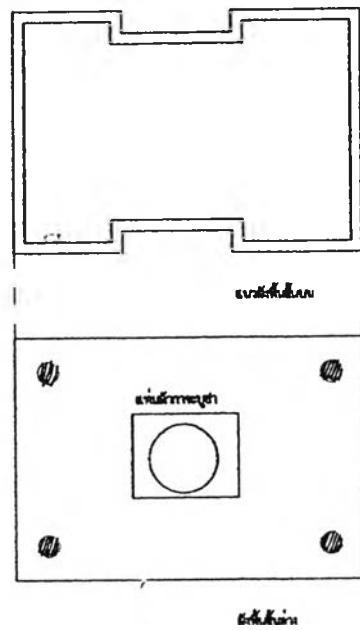
การใช้สัญลักษณ์ต่างๆ ที่แสดงถึงพระพุทธเจ้า และกลายเป็นสิ่งสักการะบูชา ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ถึงสถานที่อันควรแก่การระลึกถึงพระองค์ ก็คือสังเวชนียสถาน 4 แห่งอันได้แก่ สถานที่ประสูติ สถานที่ตรัสรู้ และสถานที่แสดงธรรมครั้งแรก และสถานที่ปรินิพพาน พร้อมกันนั้นก็ทรงอนุญาตให้มีสถูปตามธรรมเนียมปฏิบัติเป็นที่ระลึกบูชาถึงพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นประเพณีเดิมของสังคม โดยเฉพาะในวรรณะกษัตริย์ ดังมีปรากฏในทิมณิกาย มหาปรินิพพานสูตร พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 10 ข้อ 131-134. รูปแบบการสักการะบูชาจึงมีความเป็นมาจากพุทธตำราดังกล่าว โดยใช้สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า คือ ต้นโพธิ์ ,วงล้อ, บัลลังก์, เครื่องบริโภคธาตุ

⁶⁶ Sukumar Dutt. Buddhist Monks and Monasteries of India. (Delhi : Motilal Barnarsidass, 1988) p. 96.

ภาพที่ 62 ภาพลายเส้นวิเคราะห์ลักษณะการผสมผสานระหว่างเจอนชั้นกับกุฎาคารศาลา เป็นเจอนชั้นมีเจอนยอด
ที่มา วิเคราะห์โดยผู้วิจัย

ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

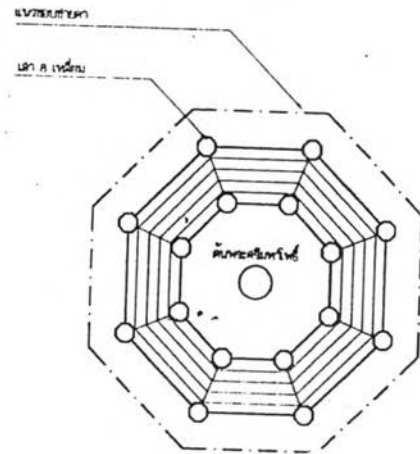
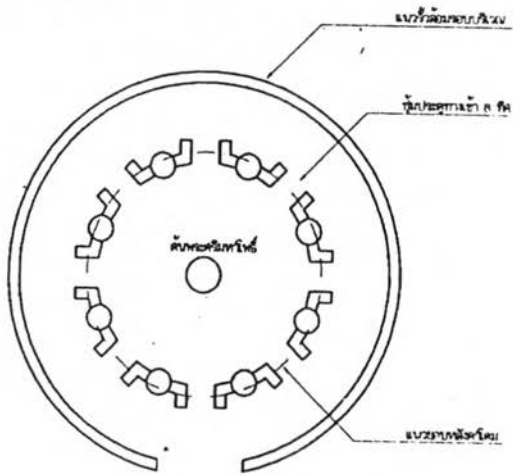
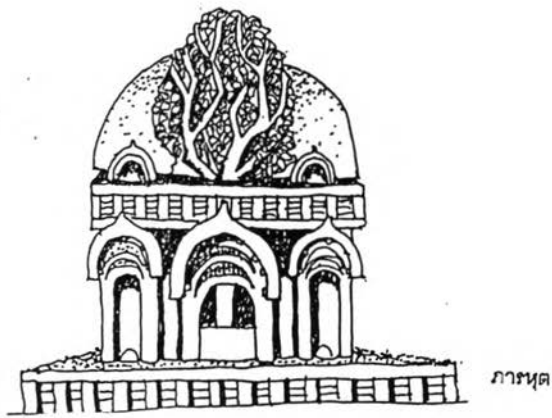

ภาพที่ 63 ภาพลายเส้นลักษณะแผนผัง พุทธสถานประดิษฐานสัญลักษณ์วงล้อ สำหรับสักการบูชา

ก. ปลายสมัยพุทธกาลถึงก่อนสมัยโมริยะ

ข. สมัยโมริยะลงมา

ที่มา ข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 64 ภาพลายเส้นลักษณะแผนผัง พุทธสถานสถูปลักษณะต้นพระศรีมหาโพธิ์
 ก.ปลายสมัยพุทธกาลถึงก่อนสมัยโมริยะ
 ข.สมัยโมริยะ(ข้อมูลระบุพระเจ้าอโศกเสด็จมานมัสการ)
 ที่มา ข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย

(เครื่องใช้สอย)ของพระพุทธเจ้า และต่อมาก็มีการย่อสรุปลงไปไว้ในอาคารด้วย ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นพัฒนาการเริ่มต้นของเจดีย์สถานในพุทธศาสนา รูปแบบของเจดีย์สถานซึ่งมีลักษณะที่เป็นอาคารยกพื้นใต้ดินสูงนี้ส่วนมากจะเป็นประเภทที่ใช้วงล้อ หรือตันโพธิ์ เป็นสิ่งสักการะ ดังจะเห็นจากตัวอย่างในภาพสลักที่สถูปการหุดและสาญจี เช่น พุทธสถานประเภทสักการะของพระเจ้าปเสนจิต[ภาพที่ 63 ก.] ที่สถูปการหุดซึ่งจัดว่าใกล้เคียงกับสมัยพุทธกาล เพราะพระองค์ทรงอยู่ร่วมสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้า องค์ประกอบอาคารไม่ต่างจากสมัยพุทธกาล ทั้งในส่วนราวระเบียง รูปทรงหลังคา รูปทรงอาคาร ซึ่งเอารูปแบบของหัมมียะหรือเรือนโล้นมาประยุกต์ พื้นใต้ดินโล่งมาใช้ประโยชน์ แผนผังอาคารก็ยังคงใช้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า(พิจารณาจากแผนผังวิหารหรือถ้ำต่างๆใช้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า) อีกกลุ่มหนึ่งคือ โพธิ์มหาวิหารซึ่งองค์ประกอบยังคงรูปแบบสถาปัตยกรรมเดิม[ภาพที่ 64] คือนำเรือนโล้นมาประยุกต์ แต่เปลี่ยนรูปแบบแผนผังเป็นทรงกลม หรือแผนผังรูปหลายเหลี่ยม(8 เหลี่ยม) มีพื้นฐานมาจากรูปวงกลมนั่นเอง โดยการสร้างมุมภายในหรือภายนอกเส้นรอบวงวงกลมเท่าๆกัน เป็น 8 ส่วนเท่าๆกัน ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะพยายามทำให้สอดคล้องกับกิ่งก้านของตันโพธิ์ โดยให้กิ่งแผ่ออกตามช่องแสงด้านหน้า ส่วนรูปแบบที่ไม่กล่าวถึงในภาพที่ 41 และ 43 จะแตกต่างกันที่ลวดลาย การประดับหัวเสา ซึ่งเป็นวิวัฒนาการของรูปแบบในสมัยพระเจ้าอโศก

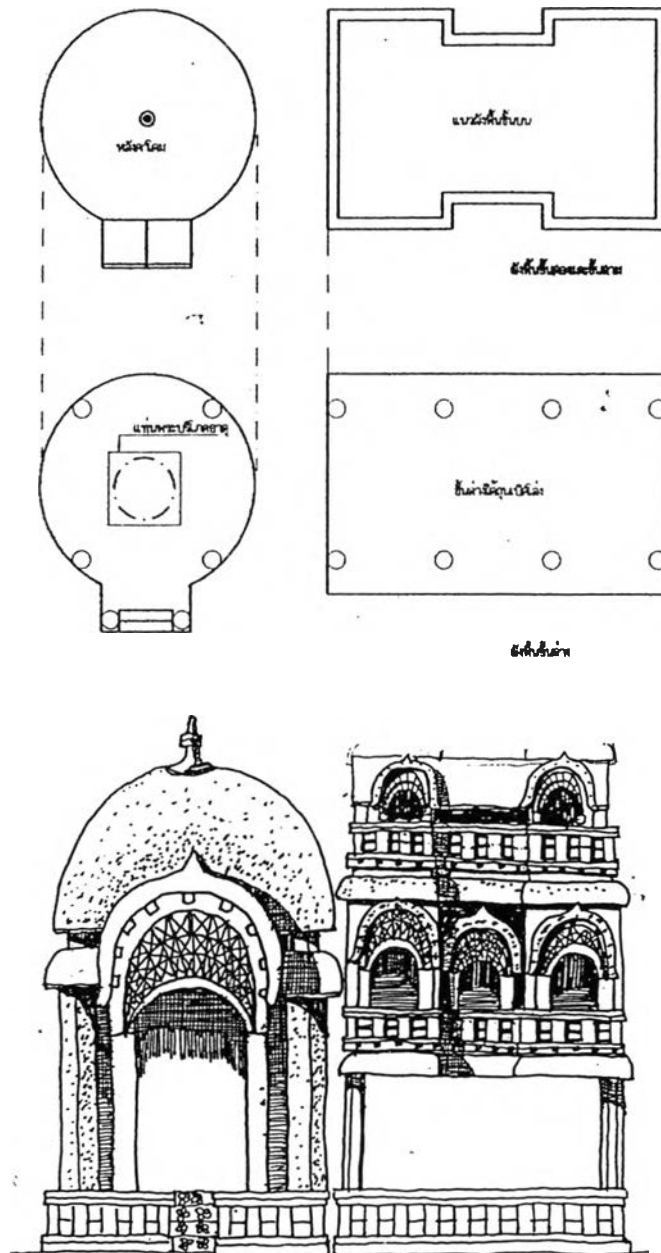
เรือนชั้นหรือปราสาท

รูปแบบพุทธสถานอีกประเภทหนึ่งคือปราสาท ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงการสร้างปราสาทในพุทธศาสนาตามที่มีในพระวินัยปิฎก แต่ก็ไม่พบหลักฐานรูปแบบปราสาทที่เป็นพุทธสถานในสมัยพุทธกาลจริงๆ จากการศึกษารูปแบบเรือนชั้นไม่พบว่ามีลักษณะแผนผังอาคารเป็นลักษณะใด แต่ด้วยพื้นที่อาคารปราสาทซึ่งมีพื้นที่ใหญ่ ถ้ากันห้องตามพุทธบัญญัติคือกันห้องที่ด้านใดด้านหนึ่งของแผนผังอาคาร หรือตรงกลางอาคาร ด้วยห้องรูปแบบต่างๆ 3 ชนิดคือ ห้องสี่เหลี่ยมจัตุรัส ห้องยาว หรือห้องคล้ายเรือนโล้น(เป็นห้องเฉพาะตั้งอยู่บนดาดฟ้า) โดยการจัดกลุ่มเป็นไปโดยยึดหลักการตามรูปแบบการจัดกลุ่มอาคารที่นิยมล้อมรอบลานกลางอาคาร รูปแบบแผนผังของปราสาทจึงคล้ายคลึงกับวิหารที่สาญจีหมายเลข 51ตามภาพที่ 52 โดยมีห้องบนหลังคาดาดฟ้าหรือไม่มีก็ได้

นอกจากนี้ยังเห็นได้จากภาพสลักที่สถูปการหุด[ภาพที่ 65] ซึ่งระบุว่าปราสาทที่อยู่ของพระเจ้า รูปแบบของปราสาทโดยทั่วไปยังคงมีลักษณะทางสถาปัตยกรรมคงเดิม เพียงแต่มีการยกชั้นตั้งอยู่บนโครงสร้างเสา Cunningham ให้ความเห็นว่ารูปแบบปราสาทไม่สมบูรณ์ เนื่องจากพื้นที่การสลักมีไม่พอ จึงเห็นไม่เห็นส่วนยอดของปราสาท แต่อย่างไรก็ตามรูปแบบสถาปัตยกรรมจากภาพ เป็นลักษณะเรือนชั้นซึ่งไม่มีห้องชั้นล่าง แต่ชั้นบนมีพื้นที่ใช้สอยเท่ากันทุกชั้น แผนผังจะเห็นว่าการจัดวางในลักษณะเดียวกันกับถ้ำ โลมัสฎาซี ซึ่งใช้เป็นเจดีย์สถาน(นอกศาสนาพุทธ) คือ มีผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าด้านหน้าซึ่งใช้เป็นเรือนชั้น และด้านหลังเป็นผังวงกลมคล้ายกับ โกลัมพีฎี ซึ่งเป็นที่ตั้งสัญลักษณ์พระบริโศคราตุในการสักการะบูชา ดังนั้นรูปแบบของการจัดวางกลุ่มอาคารแบบที่กล่าวมานี้ อาจจะเป็นรูปแบบสถานที่บูชาในความเชื่อเดิมในสังคม สมัยนั้น ซึ่งผู้สร้างให้หลักการเดียวกันนำมาสร้างเป็นสถานที่สักการะในพุทธศาสนา

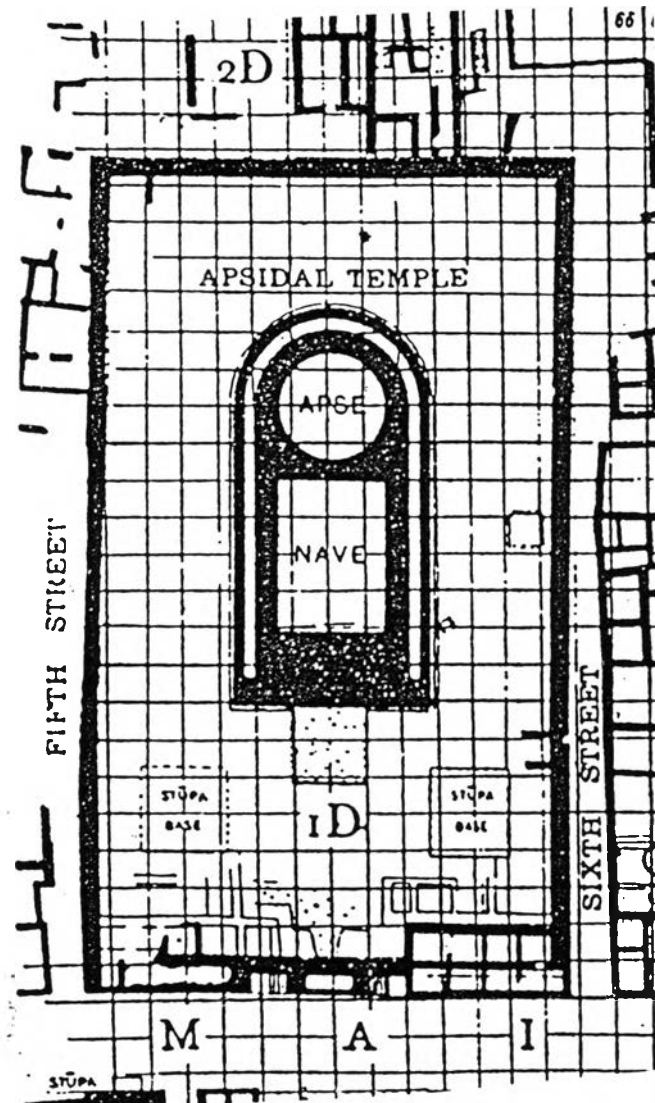
วิวัฒนาการไปสู่รูปแบบสถาปัตยกรรมอื่นๆ

ดังได้กล่าวมาแล้ว พุทธสถานประเภทสักการะส่วนมากจะมีวิวัฒนาการจากเรือนโล้นหรือหัมมียะ ตามความหมายที่กล่าวมาข้างต้น คือลักษณะของกฎาคารศาลา แต่ก็มีรูปแบบพุทธสถานซึ่งมีลักษณะแผนผังพิเศษคล้ายกับที่ตักศิลา(เมืองสิกข์) ซึ่งอยู่ในราว 200 ปี ก่อนคริสตกาล [ภาพที่ 66] พิจารณาจากรูปด้านหน้าอาคาร

ภาพที่ 65 ภาพลายเส้นลักษณะแผนผัง พุทธสถานประดิษฐานพระบรมโกศธาตุ
 ก.ศาลาสักการะบูชา
 ข.เรือนชั้นหรือปราสาท ที่อยู่ของพระภิกษุสงฆ์
 ที่มา ข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 66 ลักษณะแผนผัง เจดียสถาน ที่ตักซिला (100 ปีก่อนคริสตกาล)

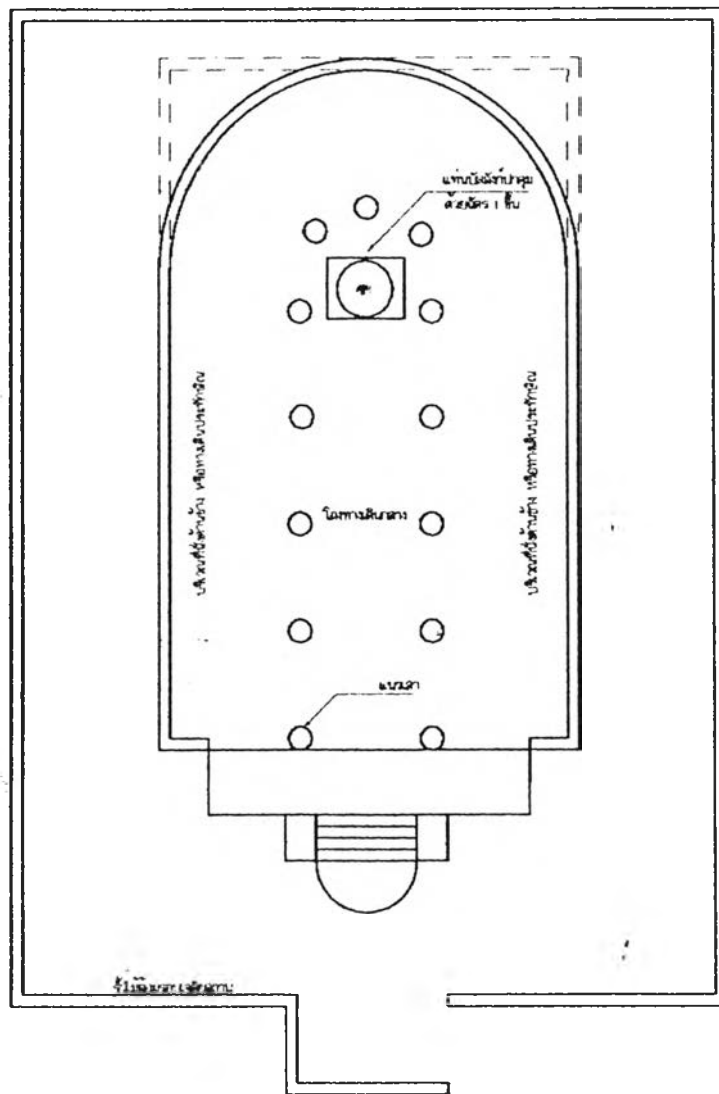
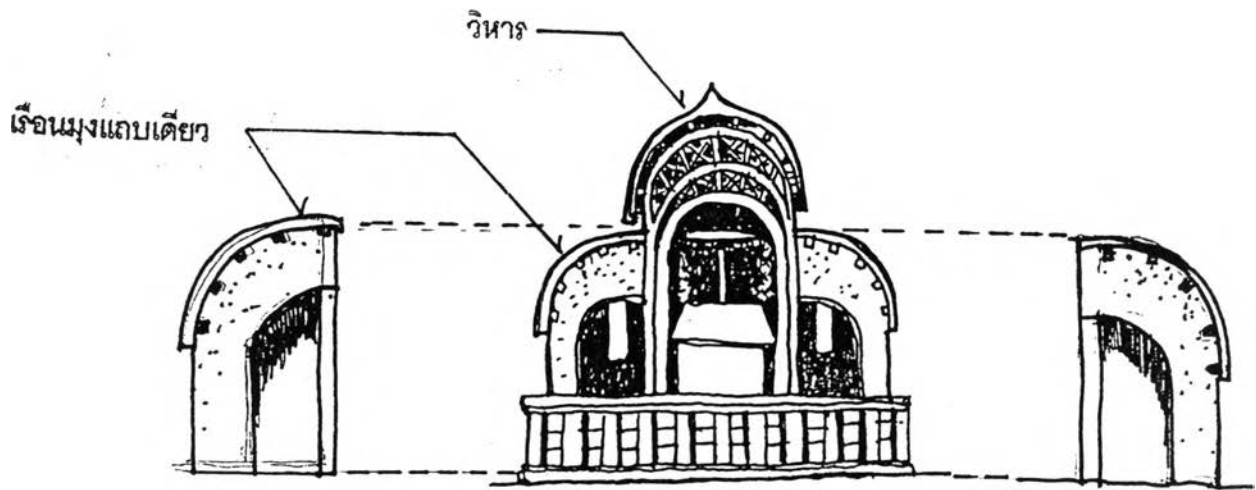
ที่มา John Marshall. A Guide of Taxila : Fig 4.

ในภาพสลักที่พบบนซุ้มประตูสถาปัตยกรรม[ภาพที่ 67] แสดงให้เห็นลักษณะแผนผังซึ่งประกอบด้วย ทางเข้า 3 ช่อง โดยมีทางเข้าหลักตรงกลาง(Nave) ซึ่งยกหลังคาทรงประทุนโค้งสูงเน้นทางเข้าหลักสู่โถงกลาง(Nave) ปลายสุดของโถง(Apsidal)ประดิษฐานสิ่งสักการะคือแท่นบัลลังก์ สัญลักษณ์ในการสักการะแทนพระพุทธรูปเจ้า ส่วนทางเข้าด้านข้าง 2 ด้าน(Aisle) หนาขึ้นพื้นที่โถงกลาง(Nave) ปกคลุมด้วยหลังคั้งซีก หรือหลังคามุงแถบเดียว ซึ่งเป็นไปได้ว่ารูปแบบดังกล่าวนี้คืออัทมโยค ไม่พบว่ามีการใช้หลังคาแบบนี้โดยเฉพาะ และน่าจะใช้เป็นส่วนประกอบของอาคารเจดีย์สถานในส่วนที่เป็นทางเดินด้านข้าง(Aisle) ซึ่งจากรูปตัดของถ้ำภาษาาก็จะเห็นส่วนหลังคาซีกนี้เช่นเดียวกัน[ภาพที่ 59] ภายในจัดแบ่งสัดส่วนออกจากกันด้วยเสาวางเรียงรายเป็นแถวเข้าไปด้านในอาคาร ซึ่งรูปแบบดังกล่าวนี้ก็ปรากฏอยู่ในถ้ำเจดีย์สถานในสมัยหลังโมริยะ ตัวอย่างที่ถ้ำภาษา เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามรูปทรงของอาคารก็ไม่แตกต่างไปจากวิหารที่ชิวกวานราม หรือที่เซตวัน ถ้ำโกปิยะซึ่งอยู่ในช่วงปลายสมัยโมริยะ(185 ปี ก่อนคริสตกาล) เป็นไปได้ว่ารูปทรงเป็นการพัฒนาในรูปแบบเดิม แต่ลักษณะการจัดพื้นที่ใช้สอยภายในได้รับรูปแบบมาจากตักศิลา ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า รูปแบบทางสังคมวัฒนธรรมใหม่ที่ไม่มีในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาส่วนมาก จะได้รับจากตักศิลา ซึ่งเปรียบเสมือนประตูเข้าออกสู่โลกภายนอก ด้วยเป็นศูนย์กลางการติดต่อในทุกๆด้าน

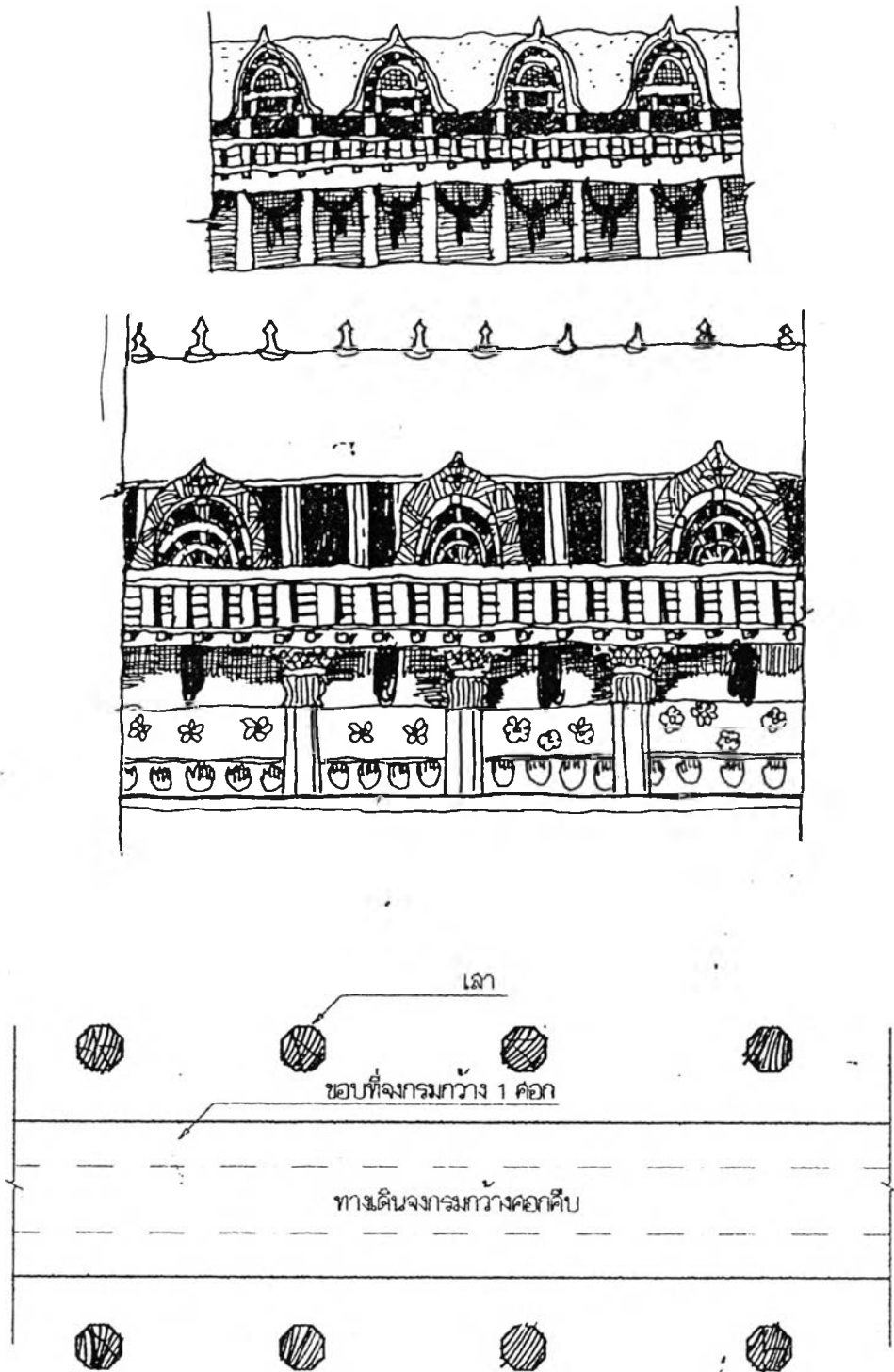
โรงจกรม

ในพุทธบัญญัติตามพระวินัยปิฎก ทรงมีพุทธบัญญัติโรงจกรม [ภาพที่ 68] ซึ่งคันทันแถมกล่าวว่า เป็นแท่นบัลลังก์พระพุทธรูป 4 องค์ ซึ่งหมายถึง พระสัมมาสัมพุทธ พระพุทธรูป พระปัจเจกพุทธ อนุพุทธ พร้อมอธิบายว่ามีตรามือประทับคล้ายกับการแสดงจำนวนคนการบูชา ซึ่ง B.M. Barua กล่าวว่า เป็นทางเดินแก้ว (Jewel-walk) ผู้วิจัยเห็นด้วยตามความเห็นของ B.M. Barua มีความเป็นไปได้ว่าเป็นอาคารพุทธสถานที่แสดงถึงโรงจกรมตามพุทธบัญญัติ แท่นที่เห็นในภาพโดยดุษฎีดอกไม้ นั้น คือ ทางเดินยกพื้นเป็นฐานจกรม ซึ่งที่จกรมที่เหมาะสมตามที่พระพุทธรูปโฆชะอธิบายคือ ที่จกรมกว้างสองศอก มีขอบสองข้างประมาณ 1 ศอก ทางเดินจกรมยาว 60 ศอก มีพื้นผิวอ่อนนุ่ม สม่่าเสมอ ตราประทับด้านข้างซึ่ง A. Cunningham กล่าวว่า เป็นมือนั้นจึงน่าจะหมายถึงสัญลักษณ์รอยพระพุทธรูปในการเหยียบย่ำประทับบนเดินจกรม มีความเป็นจังหวะในการก้าวเดินในแต่ละช่วงกลับไปกลับมาบนฐานจกรม นอกจากนี้ยังมีภาพซึ่งแสดงลักษณะเดียวกันนี้ที่ฐานสถาปัตยกรรม[ภาพที่ 69] ซึ่งก็น่าจะแสดงว่าเป็นฐานประทักษิณ หรือเป็นทางเดินจกรมรอบสถาปัตยกรรมได้เช่นเดียวกัน รูปแบบอาคารที่มีลักษณะคล้ายโรงจกรมนี้ ก็พบที่สาญจี :ซึ่งในกรณีภาพสลักที่ซุ้มประตูสถาปัตยกรรมด้านทิศเหนือ[ภาพที่ 11] ระบุชื่อภาพว่า "Aerial Promenade"

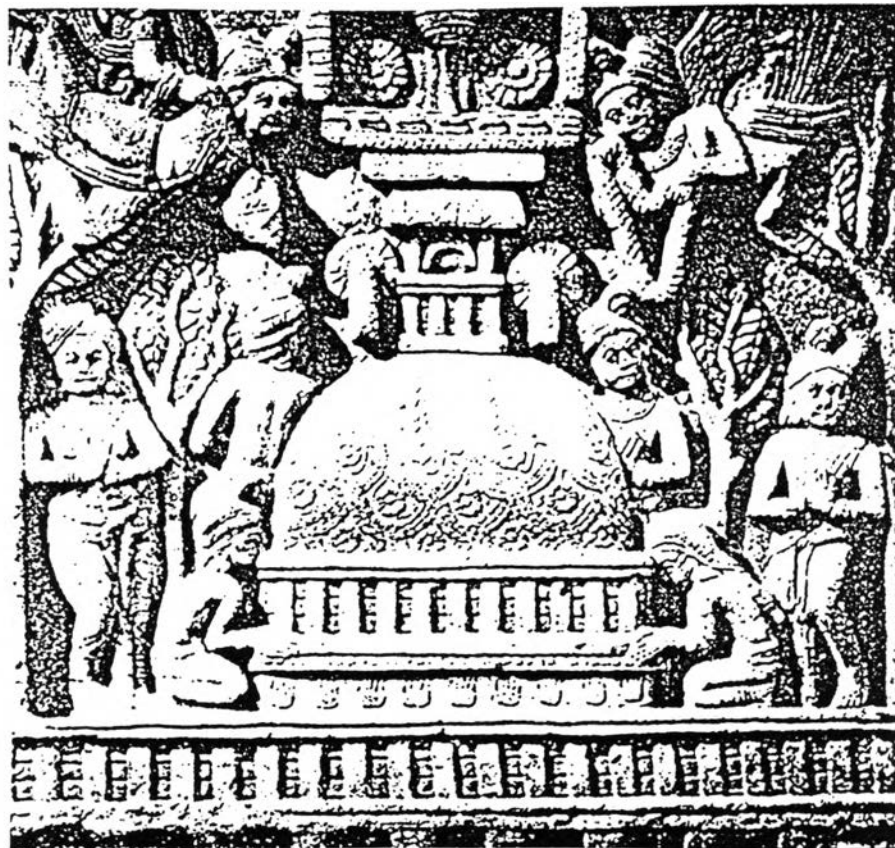
รูปแบบพุทธสถานจากการศึกษาข้อมูลข้างต้นนี้กล่าวโดยสรุปแล้ว ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา มีปรากฏลักษณะรูปแบบพุทธสถานที่ใช้เป็นเสนาสนะเพียง 4 รูปแบบเท่านั้น คือ ถ้ำ วิหาร เรือนชั้น เรือนโล้น ส่วนเรือนมุงแถบเดียวไม่มีความชัดเจนนัก นอกจากนี้ที่ปรากฏในภาพสลักที่สถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพุทธสถานสักการะ ตามภาพที่ 67

ภาพที่ 67 ภาพลายเส้นลักษณะแผนผัง พุทธสถานสัญลักษณ์แทนบัลลังก์ (ประมาณปลายสมัยโมริยะ)
ที่มา ภาพและข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 68 ภาพลายเส้นลักษณะแผนผัง พุทธสถานสัญลักษณ์แทนจกรม
ก.ปลายสมัยพุทธกาลถึงต้นสมัยโมริยะ
ข.สมัยโมริยะลงมา
ที่มา ข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 69 ลักษณะรอยประทับที่ฐานสตุปแบบเดียวกับแท่นโรงจกรรม สันนิษฐานว่าหมายถึงทางเดิน
ที่มา ข้อสันนิษฐานโดยผู้วิจัย.

ภาพ : A. C unningham Stupa of Bharahut : Plate XXXI, Fig 1.

วิวัฒนาการขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมทั่วไป

การสร้างฐานรองรับพุทธสถาน ซึ่งเป็นพุทธบัญญัติที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ให้ก่อฐานดินถมก่อด้วยอิฐ หิน หรือไม้ จะพบว่าที่วิหารชิวกวนาราม และเขตนวันวิหาร ก่อด้วยหินโดยล้อมรอบพื้นที่อาคาร ที่วิหารในเขตนวัน ส่วนที่โกสัมพีและสาวตตีในภาพที่ 33 และ 36 ตามลำดับจะเห็นว่าก่อด้วยอิฐ โดยแบ่งพื้นที่ก่อมูลดินถมเป็น

ช่องๆ มากมาย ซึ่งชี้ให้เห็นถึงเทคนิคการเสริมความแข็งแรง ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะอิฐมีความคงทนแข็งแรงน้อยกว่าหิน และการแบ่งซอยพื้นที่ฐานภายในจะช่วยในเรื่องความแข็งแรงดีกว่าการก่อขอบคันดินชั้นเดียวโดยรอบในบริเวณกว้างทั้งหมด ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญ ที่น่าจะนำไปสู่การสร้างฐานของสถูปที่สร้างขึ้นในสมัยหลังพุทธกาล จากฐานวงล้อในแนวระนาบตามภาพที่ 34 ยกขึ้นสูงในแนวตั้งเป็นลักษณะโครงสร้างแบบ Hollow core ที่สถูปคันทาลาตามภาพที่ 35 ในสมัยอมราวดีเป็นเทคนิคที่ช่วยทำให้เกิดการประหยัดทางโครงสร้างแทนที่การก่อแบบที่บตันทั้งหมด ส่งผลให้ลดจำนวนวัสดุก่อสร้างลงได้มาก

พุทธบัญญัติในพระวินัยปิฎกเกี่ยวกับการปูลาดพื้นบริเวณอารามด้วยแผ่นศิลา หรือแผ่นหินเรียบ เพื่อไม่ให้พื้นอารามเปียกเป็นดินเลนหรือตม ก็จะได้เห็นได้จากภาพที่ 37 และ 39 ตามลำดับ แสดงถึงการปูลาดพื้นบริเวณอารามเป็นแผ่นตาราง ถึงแม้ว่าในภาพที่ 37 จะตีความถึงการจัดซื้ออารามด้วยการปูลาดเหรียญเงินนั้น แต่ก็ยังมีภาพสลักที่ 39 ที่ระบุว่าคือปามหาวันแสดงให้เห็นซ้ำอีกในทำนองเดียวกัน นอกจากนี้ยังแสดงการล้อมอารามด้วยรั้ว มีซุ้มประตูเห็นเป็นภาพด้านข้าง ซึ่งรูปแบบหลังคาซุ้มประตูก็มีความเป็นไปได้ว่าเป็นรูปแบบประตูโค้งเช่นเดียวกับหลังคาวิหาร รูปแบบรั้วเป็นลักษณะรั้วอิฐหรือหิน และดินจาบเรียบ ต่างกับรูปแบบรั้วหรือราวกันตกซึ่งทำมาจากไม้ และจากภาพที่ 41 แสดงให้เห็นวิวัฒนาการของรั้วรอบพุทธสถานเป็นรั้วไม้ และซุ้มประตูซึ่งจะเห็นด้านหลังของซุ้มเดินลอด แสดงให้เห็นความสูงใหญ่ของซุ้มประตู ทำให้เกิดความเข้าใจถึง ซุ้มประตูซึ่งพระพุทธรูปบัญญัติไว้อย่างชัดเจนขึ้น

อย่างไรก็ดีองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมโดยรวมไม่พบว่าเปลี่ยนแปลงไปมากกว่าในสมัยพุทธกาล เช่น รูปทรงหลังคา ราวระเบียง แผ่นผังอาคาร เป็นต้น ยกเว้นองค์ประกอบบางประการ เช่น หน้าต่างภายหลังสมัยพุทธกาล ได้พัฒนาโดยใช้รูปแบบของหลังคาทรงประตูโค้ง มาใช้เป็นหน้าต่างช่องแสงหลังคา และหน้าต่างอาคาร ซึ่งพัฒนาไปเป็นรูปแบบของหน้าต่างเจดีย์ในถ้ำต่างๆ ต่อมากลายเป็นลวดลายกฤษฐานหน้าอาคาร เป็นต้น นอกจากนี้ในรายละเอียดของหลังคาด้านหน้าจั่วทรงประตูโค้ง ซึ่งเดิมไม่มีบันลุ่มชัดเจนเหมือนในสมัยหลังพุทธกาล แต่อย่างไรก็ตามในพุทธบัญญัติตามพระวินัยปิฎก ก็ทรงมีพุทธบัญญัติเรื่องเรือนไฟมีบันลุ่ม ดังนั้นรูปแบบหลังคามีบันลุ่มจึงอาจจะมีวิวัฒนาการในช่วงสมัยพุทธกาลมาก่อนแล้ว ส่วนวิวัฒนาการในสมัยโมริยะส่วนมากจะเป็นการประดับตกแต่งในอาคารเพิ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศก เช่น ลวดลายหัวเสาแบบทรงระฆัง เป็นต้น และเป็นรูปแบบที่กล่าวได้ว่าเป็นการกำหนดขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ รูปแบบทางสถาปัตยกรรมในสมัยโมริยะจึงมีความแตกต่างกับรูปแบบในสมัยพุทธกาล หรือสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ซึ่งไม่มีการตกแต่งลวดลายมาก

จากที่สรุปความมาทั้งหมดถึงวิวัฒนาการลักษณะพุทธสถาน จะเห็นลักษณะเด่นทางโครงสร้างและรูปแบบพุทธสถานซึ่งปรากฏอยู่เพียงบางประเภทเท่านั้น การที่ไม่พบรูปแบบพุทธสถานแบบเรือนมุงแถบเดียว นอกจากการใช้เป็นส่วนประกอบในอาคารเจดีย์แล้ว สันนิษฐานได้ว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมนี้อาจจะไม่ใช้รูปแบบที่มีอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา แต่เป็นรูปแบบพุทธสถานในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งพระพุทธรูปเจ้าทรงอนุญาตเพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะพื้นที่ที่พุทธศาสนาเผยแพร่ไปถึง จะได้ไม่เป็นการอุปสรรคต่อการสร้างสังฆารามของผู้เลื่อมใสศรัทธา พระพุทธโฆชะอธิบายไว้ว่า เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมในแถบตะวันออกของแคว้นมคธ คือแถบอ่าวเบงกอล ปากแม่น้ำคงคา เป็นบ้านที่มีหลังคานายกสูงหลังต่ำ โค้งคล้ายปีกครุฑ⁶⁷ ซึ่งไม่มีข้อมูลของพุทธสถานครั้งพุทธกาลในพื้นที่แถบนี้ให้ศึกษาได้ชัดเจน

⁶⁷ Sukumar Dutt. Op.cit., p. 95